

De Liesbosch

Archeologische Begeleiding Sanering Liesboschpark (LBP)

Basisrapportage Archeologie 101

De Liesbosch

Archeologische Begeleiding Sanering Liesboschpark (LBP)

C.M.W. den Hartog

Met een bijdrage van M. Hendriksen

Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht
Zwaansteeg 11
3511 VG Utrecht
Oktober 2014

Administratieve gegevens van het project

Projectcode en -naam:

LBP - Liesboschpark

Locatie:

Utrecht, Verlengde Hoogravenseweg, Liesboschpark

OM-nummer:

58678

Landelijke coördinaten:

136215/452490 (NW)

136345/452550 (NO)

136140/452510 (ZW)

136170/452590 (ZO)

Opdrachtgever:

Afdeling Mobiliteit en Milieu

Gemeente Utrecht

Uitvoerder:

Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht

Zwaansteeg 11

3511VG Utrecht

Coördinator vanuit de gemeente:

H.L. Wynia

Dagelijkse leiding opgraving

C.M.W. den Hartog

Uitvoering veldwerk:

21 oktober t/m 20 december 2013

Beheer en plaats van documentatie:

Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht

Zwaansteeg 11

3511VG Utrecht

ISBN:

978-90-73448-79-7

Inhoudsopgave

Samenvatting	5
--------------	---

1	Inleiding	7
---	-----------	---

1.1	Landschappelijke en historische context van de onderzoekslocatie	9
1.2	Archeologische context van de onderzoekslocatie	14
1.3	Archeologisch vooronderzoek	14
1.4	Archeologische verwachting	14
1.5	Doel van het onderzoek	14
1.6	Onderzoeksvragen	14
1.7	Methode	14

2	Archeologische resultaten	17
---	---------------------------	----

2.1	Inleiding	17
2.2	Archeologische sporen en structuren	17

3	Het vondstmateriaal <i>(M. Hendriksen)</i>	37
---	--	----

4	Conclusies	61
---	------------	----

Noten	63
-------	----

Literatuur	65
------------	----

Eerdere uitgaven	67
------------------	----

Colofon	71
---------	----

1 Samenvatting

Van 21 oktober t/m 20 december 2013 heeft een Archeologische Begeleiding plaatsgevonden van de sanering van het Liesboschpark aan de Verlengde Hoogravenseweg in Utrecht. Op het terrein heeft de voormalige buitenplaats De Liesbosch gestaan, met de daarbij behorende steenfabriek. Van het geheel is alleen de ruïne van de steenfabriek over die in 2013 tot gemeentelijk monument is verklaard.

Op basis van het eerder uitgevoerde bureauonderzoek werd vermoed dat op de locatie zich diverse structuren uit de zeventiende tot en met de twintigste eeuw konden bevinden. In de eerste plaats werd gedacht aan resten van het huis De Liesbosch en de steenfabriek. Verder konden resten van de hofstede die daaraan voorafging worden verwacht. Het was niet bekend of er nog restanten in de bodem aanwezig zouden zijn en evenmin in hoeverre de bodem verstoord was.

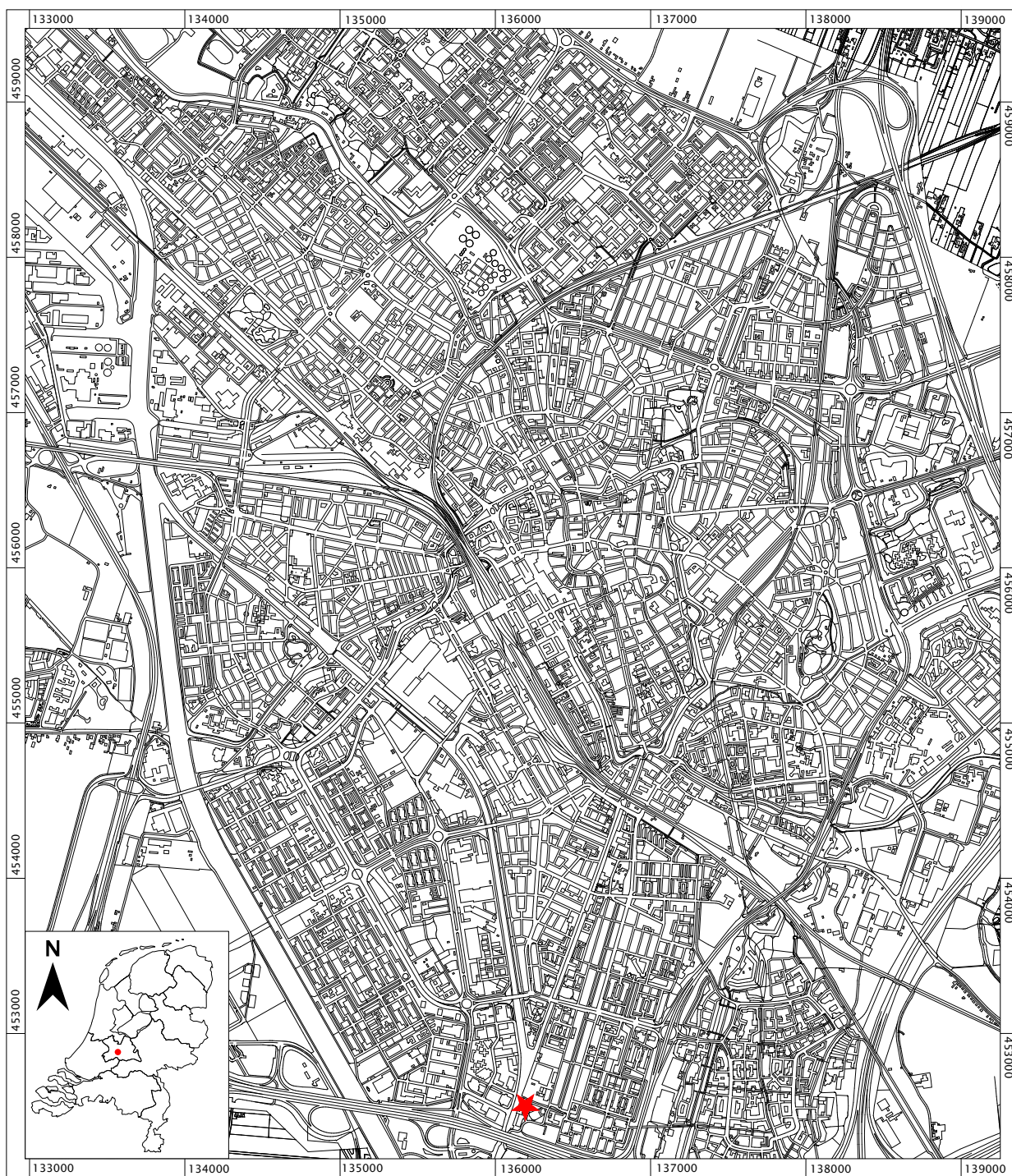
Aangezien de bovengrond van het gehele terrein met asbest was vervuild en deze over het hele terrein tussen 30 cm en één meter onder maaiveld zou worden verwijderd, zijn de saneringswerkzaamheden archeologisch begeleid. Vooraf was afgesproken dat eventueel aanwezige funderingen in situ behouden zouden blijven, ook wanneer de funderingen op een hoger niveau zouden worden aangetroffen. Dit betekende dat eventueel aanwezige archeologische resten van het huis De Liesbosch in die zin niet werden bedreigd.

Bij de archeologische begeleiding zijn over het gehele onderzoeksterrein sporen aangetroffen in de vorm van restanten muurwerk, greppels, een ophogingslaag ten westen van de ruïne van de steenfabriek en concentraties vondstmateriaal. De oudste vondsten bestaan uit restanten van greppels of sloten gevuld met aardewerk, daterend uit late zestiende en vroege zeventiende eeuw. De oudste sporen van structuren dateren uit de zeventiende eeuw en zijn toe te wijzen aan de hofstede die vooraf ging aan het zeventiende-eeuwse huis. Het gaat om een vloertje of keldertje en mogelijk een deel van een fundering. Van het zeventiende-eeuwse huis dat door Adriaan van Oort werd gebouwd zijn een restant van een tegelvloer, mogelijk een deel van een fundering van een gevel en een poertje terug gevonden. Uit de achttiende eeuw dateert een beerput. Van het negentiende-eeuwse huis zijn een restant van de voorgevel, diverse funderingen, goten, twee keldertjes en een waterput aangetroffen. Het overige muurwerk, poertjes en resten muurwerk die mogelijk tot een van de waterstoepen behoorden en een

waterput, dateren uit dezelfde periode. Een deel van deze sporen zal behoren tot de huizen, de stal en de schuur die in een blok achter het grote huis werden gebouwd.

Uit de negentiende en twintigste eeuw dateren de resten van de steenfabriek die rond de huidige ruïne zijn aangetroffen. Afgezien van de waarschijnlijk lokaal vervaardigde baksteen, zijn ook wandtegels gevonden. Deze laatste bestaan uit halffabricaten en eindproducten. Met name de vondst van halffabricaten en zogenoemde stapelhulpjes is verrassend en wijst op productie van wandtegels in de steenfabriek tussen circa 1880 en 1916. Mogelijk werden er al eerder tegels geproduceerd op De Liesbosch gezien de vondst van halffabricaten uit de achttiende eeuw. Deze laatste halffabricaten werden aan de noordkant, rondom de bijgebouwen aangetroffen.

De funderingen van de ruïne dateren uit 1916 evenals de eerste vijf à zes lagen van het opgaand werk en de muurrestanten die in de korte gevel zitten. Daarboven en daaromheen is het muurwerk jonger. Het opgaand werk uit 1916 moet in 1928 grotendeels zijn vervangen toen de steenfabriek een extra verdieping kreeg en de muren zwaarder moesten worden uitgevoerd.

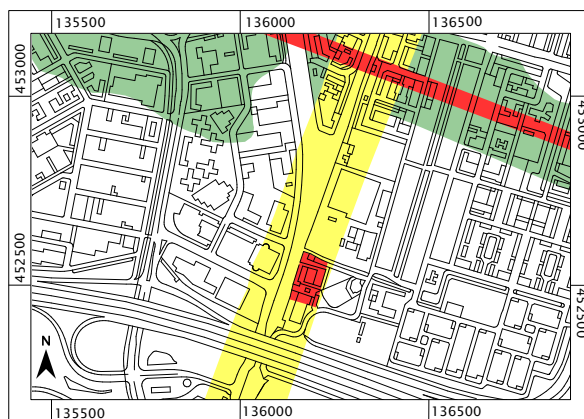
Afb. 1.1 De onderzoekslocatie op gemeentelijk en landelijk niveau

1 Inleiding

Van 21 oktober t/m 20 december 2013 heeft een Archeologische Begeleiding plaatsgevonden van de sanering van het Liesboschpark aan de Verlengde Hooggravenseweg in Utrecht (Afb. 1.1).

Het onderzoek is uitgevoerd door archeologen van de Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht, in opdracht van Afdeling Mobiliteit en Milieu gemeente Utrecht.

Het Liesboschpark bevindt zich ten noorden van de Rijksweg A12, tussen het Merwedekanaal en de Verlengde Hooggravenseweg en is circa 1,1 ha groot. Het park ligt in een zone met een hoge archeologische verwachting, en is deels een terrein van hoge archeologische waarde (Afb. 1.2).

Afb. 1.2 Uitsnede Archeologische Waardenkaart gemeente Utrecht.

Afb. 1.3 Overzicht van de ontgravingen voor de sanering in plangebied Liesboschpark:

Rood: tot -2,0 m -mv; Blauw tot 1,0 m - mv;

Groen tot 0,3 m - mv. De rode stippellijn geeft het deel van het plangebied aan waarvoor de Archeologische Begeleiding werd geadviseerd. Bron: Arkema en Vossen 2012, afbeelding 2.

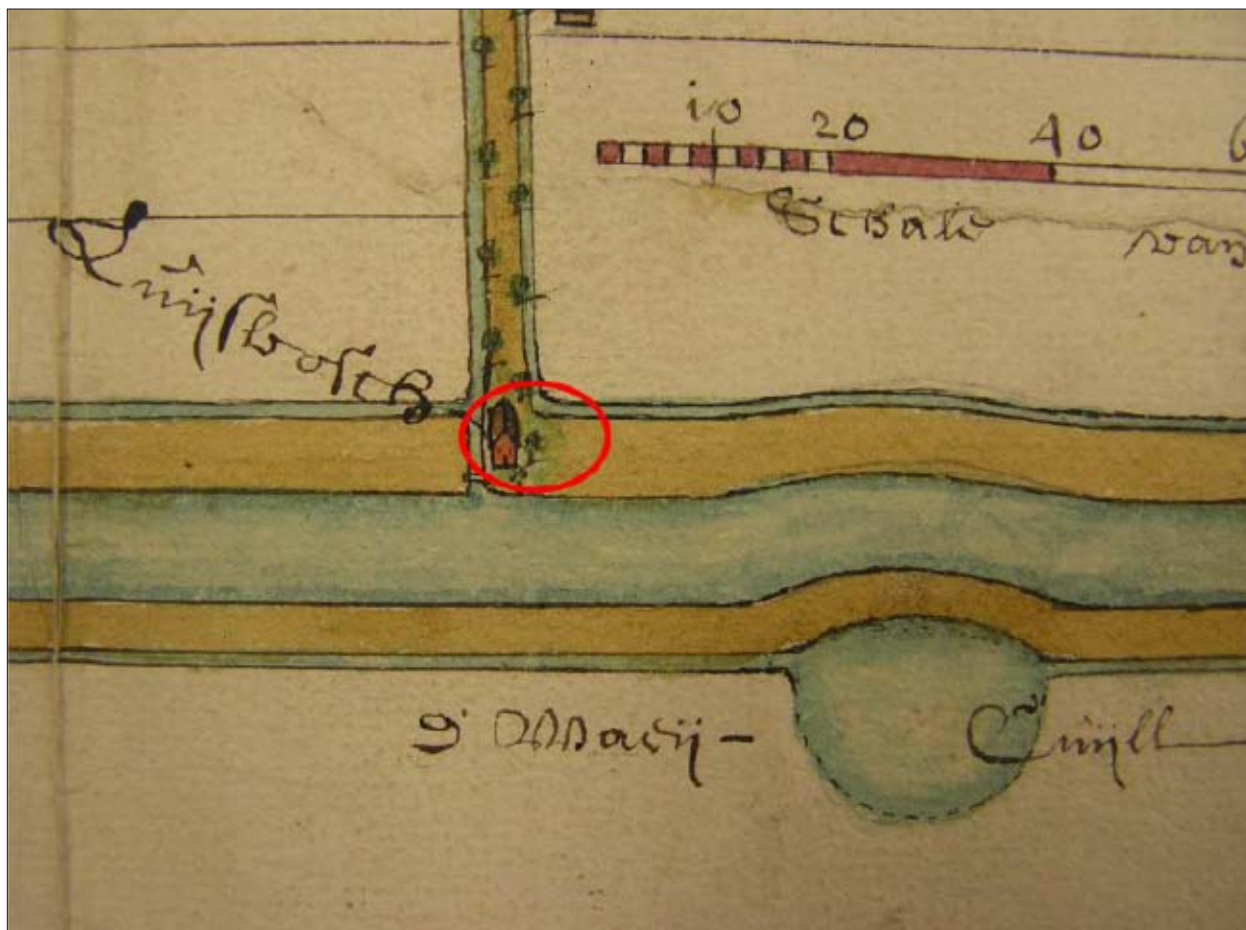
Aanleiding voor de Archeologische Begeleiding was de sanering van het Liesboschpark waarbij maximaal één meter van de bovengrond zou worden verwijderd (Afb. 1.3). Op het terrein heeft het voormalige huis De Liesbosch gestaan, met de daarbij behorende steenfabriek. Op basis van het bureauonderzoek uitgevoerd door Oranjewoud B.V. werd vermoed dat zich op de locatie diverse structuren uit de zeventiende eeuw tot en met de twintigste eeuw konden bevinden. In de eerste plaats werd gedacht aan resten behorend tot het huis De Liesbosch en de steenfabriek. Verder konden resten van de hofstede die daaraan vooraf ging worden verwacht. Het was niet bekend of er nog restanten in de bodem aanwezig zouden zijn en evenmin in hoeverre de bodem verstoord was.

Aangezien de bovengrond van het gehele terrein met asbest was vervuild en deze over het hele terrein tussen 30 cm tot maximaal één meter onder maaiveld zou worden verwijderd, is gekozen voor het archeologisch begeleiden van de saneringswerkzaamheden in het hele gebied van hoge archeologische waarde. In totaal ging het om een onderzoeksgebied van circa 4000 m². Vooraf was afgesproken met Afdeling Milieu en Mobiliteit dat eventueel aanwezige funderingen in situ behouden zouden blijven, ook wanneer de funderingen op een hoger niveau zouden worden aangetroffen. Dit betekende dat eventueel aanwezige archeologische resten van het huis

De Liesbosch in die zin niet werden bedreigd. Zodoende is afgezien van een proefsleuvenonderzoek, al dan niet gevolgd door definitief archeologisch onderzoek.

1.1 Landschappelijke en historische context van de onderzoekslocatie

Het Liesboschpark ligt ten zuiden van de Kromme Rijn, een aftakking van de Nederrijn bij Wijk bij Duurstede (Afb. 1.4). De Kromme Rijn is rond 1250 voor Chr. ontstaan en ontwikkelde zich tot de belangrijkste arm van de Rijn. Bij Utrecht vertakte de stroom zich in de Oude Rijn en de Vecht. Al in de Romeinse tijd was er sprake van toenemende verzanding van de Kromme Rijn, mede door het ontstaan van de Lek in de eerste eeuw na Chr. In 1122 na Chr. werd de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede afgedamd. Sindsdien stroomt het meeste water via de Lek naar zee. Beddingafzettingen van de Kromme Rijn liggen meer dan 1 km ten noorden van het onderzoeksgebied. Ter hoogte van het Liesboschpark is waarschijnlijk alleen sprake van komafzettingen van deze rivier. Circa 500 m ten noorden van het onderzoeksterrein ligt nog een oudere stroomgordel in de ondergrond, namelijk de Houtense stroomgordel, eveneens een aftakking van de

Afb. 1.5 De hofstede De Liesbosch, uitsnede landmeterkaartje door J. Van Diepenem in 1639, in opdracht van het kapittel van Sint Pieter. Bron: Het Utrechts Archief, Archiefnummer 220, Het kapittel van Sint Pieter te Utrecht, inventarisnummer 574. Het noorden is links.

Afb. 1.6 Uitsnede van de kaart van de stadsvrijheid van Utrecht in 1539 met directe omgeving; met weergave van het stratenplan, wegen en watergangen, uitgegeven door C. Specht en I. Ottens 1696. Bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 216023.

Rijn. Deze kende een actieve fase van circa 2200 tot 800 voor Chr. Ook van deze smalle stroomgordel is het niet waarschijnlijk dat oeverafzettingen tot binnen het onderzoeksterrein zijn afgezet. Het heeft vermoedelijk altijd in het lage komgebied gelegen (Arkema en Vossen 2012).

Het Liesboschpark ligt aan het Merwedekanaal. Hier liep oorspronkelijk de Vaartse Rijn, een belangrijke verbinding tussen Utrecht en de Lek, die na het afdammen van de Rijn is gegraven aan het begin van de twaalfde eeuw. Vanaf de zeventiende eeuw worden op de oevers diverse buitenplaatsen gebouwd, vaak in combinatie met een (steen)fabriek. De buitenplaats Liesbosch is daar één van. Het terrein met daarop een hofstede werd in 1658 door Adriaen van Oort, een steen- en tegelbakker uit de Twijnstraat, aangekocht. Op een landmeterkaartje uit het kaartboek van Sint Pieter uit 1639 staat de boerderij afgebeeld (Afb. 1.5). In 1659 werd hij geheel of gedeeltelijk vervangen door het huis De Liesbosch, getuige een gevelsteen die in het Centraal Museum bewaard wordt.¹ Het toponiem bestond al eerder en verwijst naar een drassig terrein waar 'lies en bies' groeien (Arkema en Vossen 2012). Ook op de kaart van Specht staat dit toponiem aangegeven, evenals de boerderij of een mogelijke directe voorganger (Afb. 1.6).

Het huis De Liesbosch dat door Van Oort werd gebouwd, bestond uit een hoge vierkante middenpartij en twee lagere zijvleugels. De noordelijke vleugel, afgesloten door een gevel met pilasters en een fronton, was tevens botenhuis. Voor de zijvleugels sprongen twee lagere aanbouwtjes naar voren, zodat hiertussen een terras met een waterstoep overbleef (Afb. 1.7). Dwars op het huis heeft een langgerekt bijgebouw gestaan. Opvallend aan beide gebouwen waren de daken met hun blok- en ruitpatronen, gevormd door dakpannen in verschillende kleuren. Het huis was van binnen gedecoreerd met 'steenen schilderwerk', dit zijn beschilderde tegeltjes. In de loop van de achttiende eeuw werden bij het huis ook siertuinen aangelegd (Wilmer 1982, 39).

Grote veranderingen dienen zich aan wanneer in het midden van de achttiende eeuw De Liesbosch door Cornelia Johanna van Ravestein wordt gekocht. De Vaartse Rijn was in die periode nog steeds een belangrijke verbindingroute waarlangs verschillende gebouwen voor nijverheid en bedrijvigheid liggen, zoals houtzaagmolens, scheepswerven, transportbedrijven en diverse tegel- en steenbakkerijen. Van Ravestein liet twee steenovens met loodsen bouwen en daarvoor werden sloten en vijvers gedempt en het bos gerooid. Voor de aanvoer van de klei vanuit het achterliggende land werd een zogenaamde vletsloot

Afb. 1.7 Het huis De Liesbosch in 1754. Bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 201502.

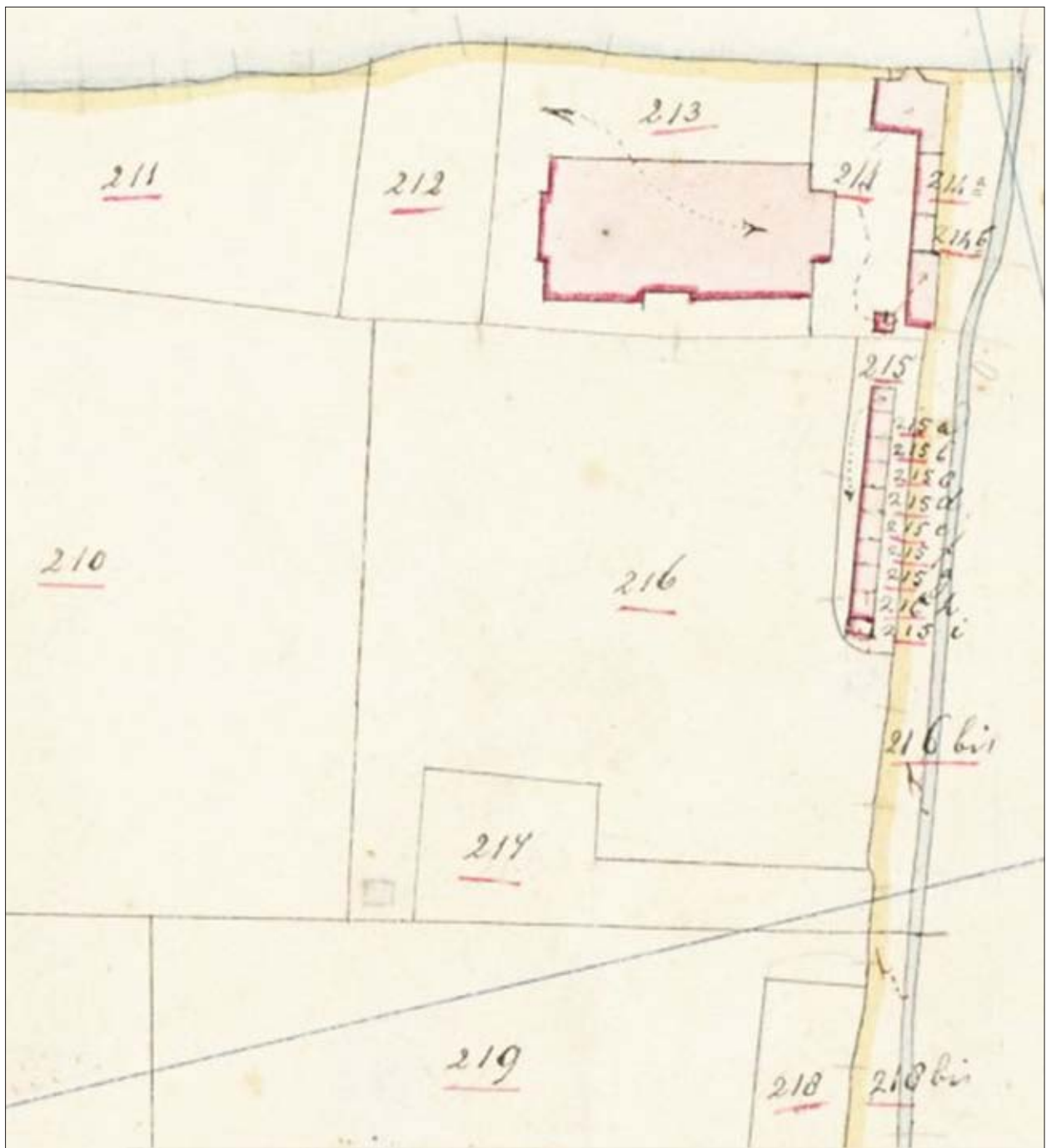
Afb. 1.8 Het huis De Liesbosch rond 1870. Bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 36028.

Afb. 1.9 Het huis De Liesbosch in 1923. Bron: J. Schut, Jutphaas zoals het was, 1996; www.kastelen.inUtrecht.eu/Liesbosch.htm.

gegraven richting de Vaartse Rijn (Wilmer 1982, 40-42; Arkema en Vossen 2012). In 1758 draagt zij alle bezittingen, inmiddels bestaande uit een hofstede, 'getimmerde huysinghe' en zes woningen met de steenovens over aan haar zoon Jan Nagtglas (De Waard 1988, 83). Hoewel Wilmer ervan uitgaat dat Johanna van Ravestein ook het huis drastisch liet veranderen, blijkt uit gegevens van het Utrechts Archief dat zij alleen opdracht gaf het met één of twee kamers te vergroten (Archief Van Klaveren, HUA Archiefnummer 820 Inventarisnummer 206).² Gezien de uiterlijke kenmerken van het huis De Liesbosch op latere afbeeldingen, is eerder een negentiende-eeuwse datering voor de grootschalige veranderingen aan het huis waarschijnlijker (Afb. 1.8, 1.9, 1.11). In 1808, wanneer het geheel in handen komt van Willem Carel Pieter de Geer, blijkt er voor het eerst sprake te zijn van een 'heerhuizinge' (De Waard 1988, 83). Vermoedelijk is kort daarvoor het huis dat door van Oort werd gebouwd, gesloopt en vervangen door de villa die tot na de Tweede Wereldoorlog op dezelfde plek heeft gestaan.

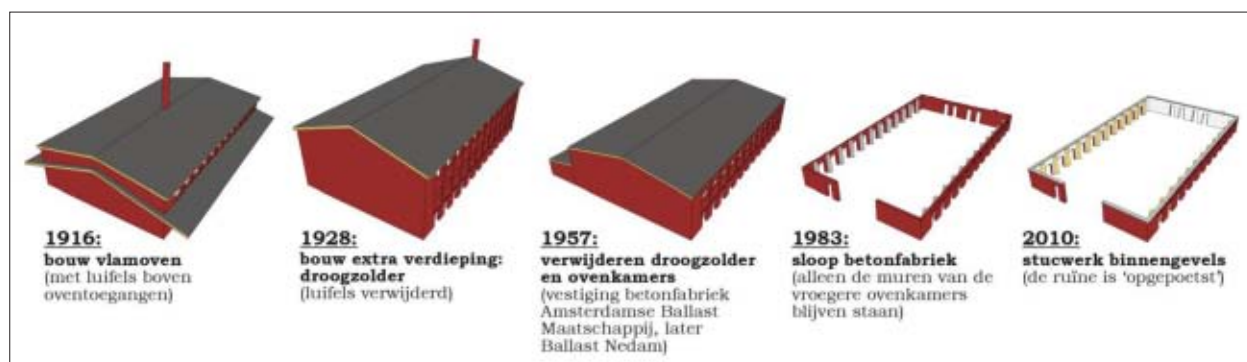
De buitenplaats De Liesbosch, zowel het huis als de steenbakkerij, veranderde in de loop van de tijd door vererving en huwelijk diverse malen van eigenaar (Wilmer 1982, 40-42; Arkema en Vossen 2012). In 1799 wordt het verkocht aan Willem Jacob van der Graaf. In 1803 neemt zijn zoon Frederik Jacob de eigendom over, die het op zijn beurt in 1808 verkoopt aan Willem Carel de Geer. In de advertentie is sprake van 'een buitenplaats met steenbakkerij', bestaande uit een 'heere huizinge, twee steenovens met loodsen, tasveld, werkplaats, wooning voor de meesterknecht en negen dito voor de arbeiders'. In 1815 plaatst De Geer een advertentie voor de verkoop in min of meer dezelfde bewoordingen. Uiteindelijk wordt de buitenplaats met steenbakkerij in 1816 gekocht door George Lodewijk Lepeltak. Het huis heeft blijkens de advertenties twaalf kamers, en deze zijn gedecoreerd met 'modern behang' in plaats van de 'steenen schilderwerk' (De Waard 1988, 84-87). De kadastrale kaart van 1832 laat zien dat de in 1808 vermelde tien daggelderswoningen aan één blok, op het oostelijk deel van het Liesbosch terrein staan (Afb. 1.10). Direct ten oosten van de villa staat een lange uitbouw afgebeeld. Uit de verkoop in 1856 wordt duidelijk dat het moet gaan om drie woningen, een schuur en een koestal aan één blok (Van Klaveren, Archiefnummer 820-206). De kadastrale kaart van 1832 laat bovendien zien dat Lepeltak kennelijk het bedrijf innoveert. Er wordt één grote fabriek afgebeeld, van twee steenovens lijkt geen sprake. In 1854 komt het geheel voor korte duur in nieuwe handen, waarna in 1856 Jan Willem Mijnlieff de eigenaar wordt. Mijnlieff produceert in dat jaar ruim twee miljoen bakstenen, maar verdient tevens goed geld met de productie van 'steentjes' voor de overzeese gebieden. In 1893 begint hij de faience en tegelfabriek Holland aan De Helling (De Waard 1988, 87-90).

Afb. 1.10 Uitsnede kadastrale kaart 1832. Het noorden is rechts. Bron: WatWasWaar.

Afb. 1.11 Het huis De Liesbosch en de steenfabriek in 1947. Bron: Maandblad Oud Utrecht 1947, 20ste jaargang nummer 8 en 9.

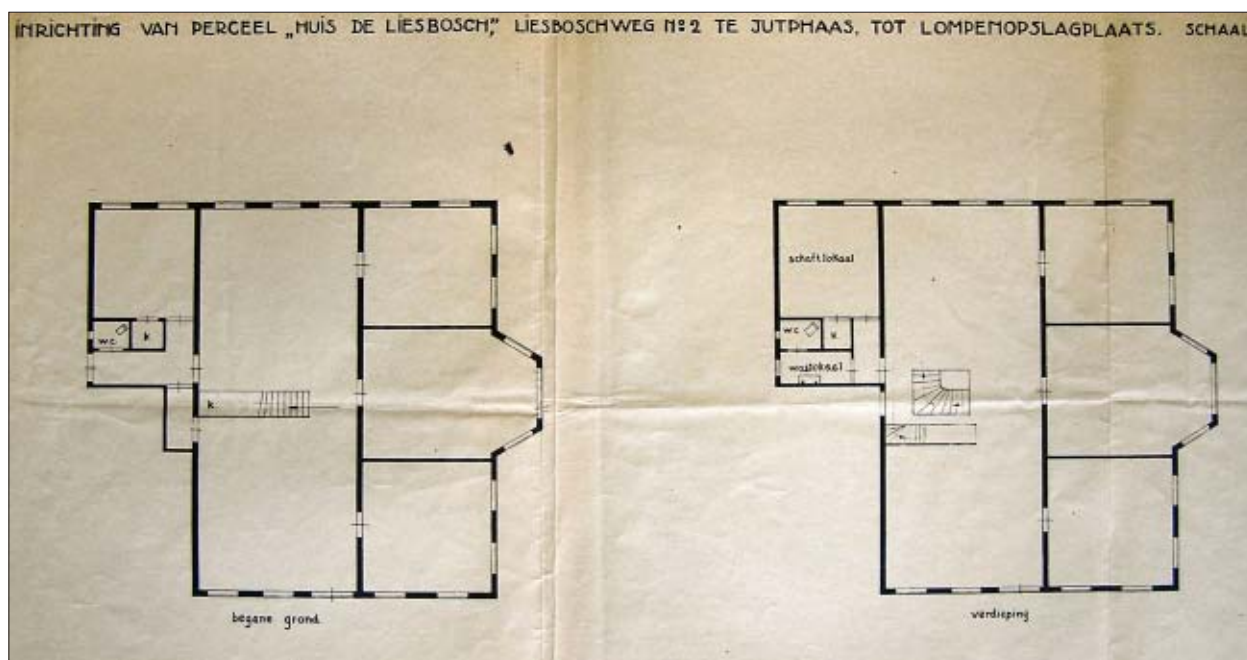
Afb. 1.12 De verschillende fasen van de twintigste-eeuwse steenfabriek. Bron: Kroon 2012, figuur 5.2.

De steenovens

Voor de vervaardiging van bakstenen werden eeuwenlang veldovens gebruikt, die bestonden uit een aantal muren met stookmonden en trekaten, waarbinnen de te bakken stenen in rijen werden gestapeld. In de negentiende eeuw werden alternatieven voor deze traditionele ovens ontwikkeld, waarbij gestreefd werd naar de ontwikkeling van een continu bakproces. Eén van de eerste was de zogenaamde Hasselo-oven (1868) of waaloven. Een ander voorbeeld is de ringoven, die in 1858 in Duitsland werd ontworpen. Later werd dit type verbeterd door de uitvinding van de vlamoven, of beter gezegd de kamerringoven met overslaande vlam. Deze was ontworpen door de Utrechtse baksteenfabrikant Adriaan van de Koppel. In 1915 werd de eerste gebouwd door J.J. Wentink te IJsselstein (Bot 2009, 59-68; Van den Heuvel 2010, 29-31). De vlamoven van De Liesbosch stamde uit 1916 en had luifels boven de oventoegangen (Afb. 1.12). In 1928 werden de luifels verwijderd en is een extra verdieping gebouwd die werd gebruikt als droogzolder (Kroon 2012, 12).

Afb. 1.13 Het huis De Liesbosch vlak voor de sloop. Bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 164349.

Afb. 1.14 Plattegrond van het huis De Liesbosch.

In 1937 kwamen de fabriek en het huis na het overlijden van de kleinzoon van Mijnlief leeg te staan. In 1941 werd de inboedel verkocht en in 1948 is het huis afgebroken (Afb. 1.13). Het enige dat van het huis overbleef is de gevelsteen met het jaartal 1659 die in het Centraal Museum bewaard wordt (Wilmer 1982, 39-42; Arkema en Vossen 2012). Enige tijd voor de sloop werd de plattegrond van de villa opgetekend (Afb. 1.14).

Het gebouw van de steenfabriek bleef nog wel bestaan. In 1957 werden de droogzolder en ovenkamers verwijderd en vestigde zich de betonfabriek Amsterdamse Ballast Maatschappij (later Ballast Nedam) in het gebouw. In 1983 werd de betonfabriek gesloopt en bleven alleen de muren van de vroegere ovenkamers staan. In 2010 is 'de ruïne' gerenoveerd (Kroon 2012, 12). In 2013 werd hij tot gemeentelijk monument verklaard.

1.2 Archeologische context van de onderzoekslocatie

In de directe nabijheid van de onderzoekslocatie heeft in het verleden een aantal archeologische onderzoeken plaatsgevonden langs de Vaartse Rijn. In 2005 werd een proefsleuvenonderzoek (IVO-P) op Rotsoord-Viconaterrain uitgevoerd door archeologen van de gemeente Utrecht (OM-nummer 12805). Dit onderzoek leverde geen archeologische resultaten op (Den Hartog 2013).

In 2007 heeft ADC Archeoprojecten voor het Prozeeterrein een bureauonderzoek uitgevoerd (OM-nummer 36268). Op basis van het bureauonderzoek werden ter plaatse resten uit de middeleeuwen en de Nieuwe Tijd verwacht, evenals resten die gerelateerd zijn aan de Romeinse Limes. Ter hoogte van de Houtense stroomgordel konden eventueel ook resten uit de Bronstijd en de IJzertijd worden aangetroffen (Arkema en Vossen 2012).

1.3 Archeologisch vooronderzoek

Voorafgaand is een bureauonderzoek uitgevoerd door archeologen van Oranjewoud B.V. Dit bestond uit het bestuderen van beschikbare literatuur en kaartmateriaal. Bij het onderzoek werden bovendien de resultaten van het milieutechnisch onderzoek, dat was uitgevoerd in verband met de asbestvervuiling, betrokken. Uit het bureauonderzoek kwam naar voren dat resten daterend uit de zeventiende tot en met de negentiende eeuw konden worden verwacht, namelijk resten van de hofstede, de buitenplaats, de steenovens en de steenfabriek. Niet kon worden vastgesteld of er inderdaad archeologische resten in de bodem aanwezig waren en in hoeverre deze al verstoord konden zijn. Het vooronderzoek leverde een zo

hoge verwachting op dat een Archeologische Begeleiding van de sanering van het gedeelte van het terrein met hoge archeologische waarde werd geadviseerd. Alles wat buiten deze zone viel is vrijgegeven (Arkema en Vossen 2012).

1.4 Archeologische verwachting

Op basis van het bureauonderzoek werden archeologische resten van het voormalige huis De Liesbosch en de bijbehorende steenfabriek verwacht, evenals sporen van de hofstede die daaraan vooraf ging (Arkema en Vossen 2012).

1.5 Doel van het onderzoek

Het doel van de Archeologische Begeleiding was het documenteren van eventueel aanwezige archeologische sporen en het veiligstellen van vondstmateriaal gedurende de graafwerkzaamheden om informatie te behouden die van belang is voor de kennisvorming van het verleden van de stad Utrecht.

1.6 Onderzoeksvragen

Voorafgaand aan de Archeologische Begeleiding zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

- Zijn er archeologische resten aanwezig in het onderzoeksgebied? Zo ja, wat is de aard, datering van deze resten?
- Wat zeggen de archeologische sporen en het vondstmateriaal over de aard van de vindplaats?
- Welke activiteiten zijn ter plaatse uitgevoerd, uitgaande van de sporen en vondsten?
- Zijn er funderingsresten van (bij-)gebouwen aanwezig in de ondergrond? Zo ja, aan welke gebouwen zijn deze toe te wijzen?
- Wat is de datering van de eventueel aanwezige funderingsresten?
- Is er sprake van verschillende bouwfases?
- Hoe ziet de geologische/bodemkundige opbouw van het onderzoeksgebied er uit?

1.7 Methode

Voorafgaand aan de werkzaamheden was afgesproken met de Afdeling Milieu en Mobiliteit en uitvoerende partijen om eerst het terrein in en rond de voormalige steenfabriek en daarna het terrein ter plaatse van het

Afb. 1.15 Alle-sporenkaart archeologische begeleiding Liesboschpark.

voormalige buitenhuis te ontgraven. Tot slot zou ook de verbreding van de noordelijke sloot worden begeleid. In totaal zijn drie werkputten aangelegd op circa 1 m onder maaiveld, met een totale oppervlakte van 3971 m² (Afb. 1.15). Zodra archeologische resten, zoals poeren of funderingen, werden aangetroffen zijn deze vrijgelegd en gedocumenteerd. Alle sporen bevonden zich op een diepte tussen 0,30 en 0,55 m+NAP. Alle werkputten en sporen zijn gefotografeerd, getekend (1:50) en gewaterpast.

De coördinatie vanuit de gemeente was in handen van H.L. Wynia (gemeentelijk archeoloog). Het veldteam bestond uit C.M.W. den Hartog (senior KNA archeoloog/projectleider) en M. Hendriksen (senior veldtechnicus). De graafmachines en machinisten werden beschikbaar gesteld door SITA Remediation BV. De technische uitwerking van de velddocumentatie en het geborgen vondstmateriaal is uitgevoerd door C.M.W. den Hartog en M. Hendriksen. Het aardewerk, metaalvondsten, glas en bouw materiaal zijn gedetermineerd en beschreven door M. Hendriksen. De uitwerking en verslaglegging van het onderzoek werden gedaan door C.M.W. den Hartog. Voor het beantwoorden van enkele bouwhistorische vragen werd H.F.G. Hundertmark (gemeentelijk bouwhistoricus) geconsulteerd. Het digitaliseerwerk en de opmaak van de afbeeldingen werden verzorgd door E. van Wieren. Allen zijn werkzaam bij Afdeling Erfgoed van gemeente Utrecht tenzij anders vermeld.

2 Archeologische resultaten

2.1 Inleiding

Bij de archeologische begeleiding zijn over het gehele onderzoeksterrein sporen aangetroffen in de vorm van restanten muurwerk, delen van greppels en een ophogingslaag ten westen van de ruïne van de steenfabriek. Door de aard van het onderzoek en de diepte van de ontgraving ten behoeve van sanering zijn alleen de sporen die direct aan het oppervlak kwamen gedocumenteerd, maar niet gecoupeerd. Het bleek vrijwel onmogelijk om een leesbaar vlak aan te leggen, onder meer vanwege de grondwaterstand (Afb. 2.1). Voor de datering van het muurwerk dient zich het probleem aan dat baksteenformaten na de achttiende eeuw niet langer heel scherp te dateren zijn. De bakstenen van na die periode zijn waarschijnlijk afkomstig uit de lokale productie en zijn zowel ter plaatse van de voormalige huizen als rond de ruïne van de steenfabriek aangetroffen. Deze latere bakstenen hebben een kleinere afmeting dan de oudere exemplaren, die onderling weinig of niet varieert. Verder is de klei veelal beter gemengd en is het baksel harder door de verandering van productiemethoden. Tot slot wordt vanaf

de late negentiende, vroege twintigste eeuw cement in plaats van kalkmortel gebruikt voor het metselen. Voor de weinige structuren en sporen die vondstmateriaal bevatten, is de datering van het vondstmateriaal bepalend. Voor de uitwerking zijn daarom ook historische gegevens, de bestaande afbeeldingen uit de achttiende en negentiende eeuw, het kaartmateriaal uit de negentiende eeuw en de twintigste-eeuwse plattegrond gebruikt.

2.2 Archeologische sporen en structuren

De zeventiende-eeuwse hofstede

Van de zeventiende-eeuwse hofstede die staat afgebeeld op het landmeterkaartje uit 1639 zijn slechts enkele sporen waargenomen. Het gaat om een restant van een vloer of een keldertje, en mogelijk een restant muurwerk. Wel werd een relatief grote hoeveelheid materiaal dat uit deze periode dateert, aangetroffen in een sloot (sleuf 3, spoor 5).

Afb. 2.1 Aanleg sleuf 2, gezien vanuit het noordwesten.

Afb. 2.2 Restant vloer of keldertje, gezien vanuit het oosten.

Restant vloer of keldertje

Ongeveer twee meter ten zuiden van de noordelijke sloot werd een restant van een vloer of keldertje (sleuf 2, spoor 15, 16, 17) aangetroffen bestaande uit minstens een laag van brokken baksteen. Het geheel had een afmeting van 1,50 bij 1,15 m (Afb. 2.2). De bodem was bedekt met ongeglazuurde tegels van roodbakkend aardewerk. Deze hadden een afmeting van 23 x 23 x 2,5 cm. Op basis van de formaten dateren de tegels uit de zeventiende eeuw.

Restant muurwerk

Circa 3 m westelijker bevond zich een restant van muurwerk (sleuf 2, spoor 14) bestaande uit twee tot drie lagen brokken baksteen (Afb. 2.3).³ Gezien de breedte en dikte van de bakstenen kunnen zij een middeleeuwse datering hebben. De bakstenen zijn hoe dan ook secundair gebruikt. De lengte bedroeg minimaal 4,5 bij maximaal 0,45 m. De functie van het muurwerk is niet zonder meer duidelijk. Vermoedelijk gaat het, mede gezien de locatie en oriëntatie, om de voorgevel van de zeventiende-eeuwse hofstede.

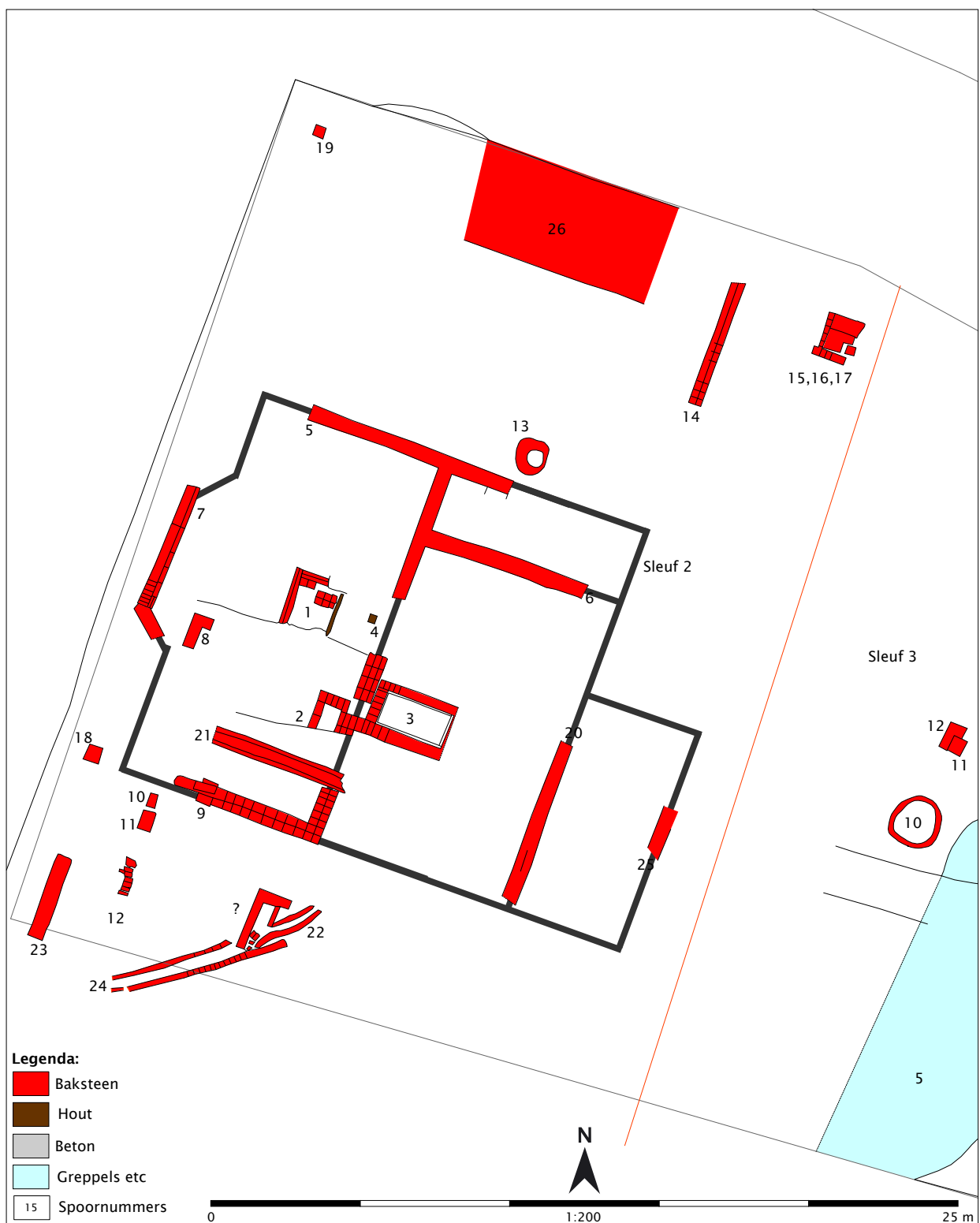
Afb. 2.3 Restant muurwerk gezien vanuit het zuiden.

Afb. 2.4 De zeventiende-eeuwse vloer met majolica tegels, gezien vanuit het westen.

Afb. 2.5 De fundering van de gevel, gezien vanuit het zuiden. Bovenin de foto is één van de goten (sleuf 2, spoor 21) te zien.

Afb. 2.6 De contouren van het negentiende-eeuwse huis, geprojecteerd op de alle-sporenkaart.

Het zeventiende-eeuwse huis

Van het zeventiende-eeuwse huis dat door Van Oort werd gebouwd, is een deel van een zwart-wit geblokte tegelvloer aangetroffen. Op basis van de baksteenformaten dateert mogelijk een deel van de oost- en zuidgevel eveneens uit deze periode.

De vloer

De vloer (sleuf 2, spoor 1) werd aangetroffen op een diepte van 0,40 m+NAP en bleek ernstig beschadigd door onder meer de aanleg van sleuven voor kabels en leidingen. Hij bestond uit zwarte tegels van 13 bij 13 cm en witte tegels van 6,5 bij 6,5 cm, gelegd in een ruitpatroon (Afb. 2.4). Daaromheen was een rand van zwarte tegels 18 bij 18 cm aangebracht. Alleen aan de west- en noordzijde kon de begrenzing worden vastgesteld. De vloer moet een stuk groter zijn geweest, maar nu was er nog maar een oppervlakte van 1,80 bij 1,90 m over. De tegels zijn in een later stadium afgedekt door een nieuwe vloer met ongeglazuurde tegels van roodbakkend aardewerk.

Fundering van de gevel

Mogelijk behoort een deel van de aangetroffen funderingen tot het zeventiende-eeuwse huis (Afb. 2.5). Eén fundering (sleuf 2, spoor 9) dateert op grond van de baksteenformaten⁴ uit deze periode. Het spoor had van oost naar west een lengte van circa 5,25 m en na de haakse hoek van noord naar zuid een lengte van 1,90 m. De breedte bedroeg 0,60 m. Mogelijk is een tweede restant van een fundering (sleuf 2, spoor 4) in het verlengde hiervan eveneens een deel van de zeventiende-eeuwse achtergevel.

Het negentiende-eeuwse huis

Van het negentiende-eeuwse huis zijn meer sporen aangetroffen (afb. 2.6). Allereerst een restant van de voorgevel die langs het water heeft gestaan, verder een restant van de noordelijke zijgevel en diverse restanten van de oostelijke achtergevel. Ook werden binnenmuren gevonden, en een deel van de noordelijk gelegen waterstoep. Tot slot werden een waterput met koepel en zuigbuis en drie goten blootgelegd.

Voorgevel

Het restant van de voorgevel (sleuf 2, spoor 7) bestond uit twee delen (Afb. 2.7). Het langste deel had een lengte van 4,30 en een breedte van 0,45 m, daarop aansluitend bevond zich een deel van ruim 1 m bij 0,45 m. Op basis van de baksteenformaten⁵ dateren de resten uit de negentiende eeuw.

Muurwerk

De restanten van het negentiende-eeuwse huis bestonden uit de fundering van de noordelijke gevel (sleuf 2, spoor 5). Dit spoor was ruim 7 m lang en circa 0,55 m breed. Op basis van de baksteenformaten⁶ dateert het uit de negentiende eeuw.

Haaks hierop bevond zich een fundering van binnenmuur (sleuf 2, spoor 4) met een lengte van ruim 8 m en een breedte van circa 0,45 m. Het sluit aan op vermoedelijk zeventiende-eeuwse muurresten (sleuf 2, spoor 4 en spoor 9) die zijn opgenomen in de negentiende-eeuwse bouw.

Haaks op de binnenmuur (sleuf 2, spoor 4) werd een fundering van een oost-west georiënteerde binnenmuur (sleuf 2, spoor 6) gezien over een lengte van 5,5 m en deze was circa 0,50 m breed.

Een restant van de achtergevel (sleuf 2, spoor 20) bestond uit noord-zuid georiënteerd muurwerk met een lengte van 5,5 m en een breedte van circa 0,55 m. Op grond van de baksteenformaten dateert het uit de negentiende eeuw.⁷

Evenwijdig aan de achtergevel werd een stukje fundering (sleuf 2, spoor 25) aangetroffen met een lengte van minimaal 1,70 m en een breedte van 0,47 m. Waarschijnlijk gaat het om een restant van de uitbouw van het negentiende-eeuwse huis.

Afb. 2.7 Deel van de voorgevel, gezien vanuit het zuiden.

Afb. 2.8 De eerste twee goten (spoor 24 en 22), gezien vanuit het zuiden.

Goten

Bij de Archeologische Begeleiding werden drie goten aangetroffen die bij het negentiende-eeuwse huis horen. De eerste twee (sleuf 2, spoor 22 en 24) werden over een lengte van circa 7 m gezien en lagen in elkaars verlengde (Afb. 2.8). De meest oostelijk gelegen goot (spoor 22) was circa 2,5 m lang en circa 45 cm breed. Hij eindigde ter hoogte van een restant van een bakstenen inlaat of privaat. Deze was opgebouwd uit baksteenbrokken en bevatte restanten fosfaatrijk bezinksel, scherven aardewerk en pijpensteeltjes (Vnrs. 15 en 16) uit de late achttiende en eerste helft negentiende eeuw. De tweede goot (spoor 24) was circa 6 m lang en ongeveer 1 m breed en lag onder afschot richting het Merwedekanaal (0,38 m+NAP naar 0,31 m+NAP).

De derde goot (spoor 21) werd over een lengte van 4,75 m gezien en was 60 cm breed (Afb. 2.9). Deze waterde klaarblijkelijk ook af op de Vaartse Rijn (van 0,42 m+NAP in het oosten, naar 0,16 m+NAP in het westen). Hij doorsnijdt de vermoedelijk zeventiende-eeuwse gevel. Uit de goot is ook wat vondstmateriaal (Vnr 14) afkomstig. Het gaat om enkele stukken van glazen bekers of flessen en rookpijpen die dateren uit de late achttiende of eerste helft negentiende eeuw. Op basis van de baksteenformaten⁸ en de aangetroffen vondsten dateert hij uit de negentiende eeuw.

Keldertjes

Bij de Archeologische Begeleiding werden tevens twee keldertjes blootgelegd. Het meest westelijk gelegen keldertje (sleuf 2, spoor 2) was buitenmaats minimaal 1,35 m lang en 1 m breed, de binnenmaat bedroeg minimaal 1 m in de lengte en 0,60 m in de breedte (Afb. 2.10). Het was circa 25 cm diep (bodem 0,14 m+NAP).

Het oostelijk gelegen keldertje (sleuf 2, spoor 3) was enigszins groter met een afmeting aan de buitenkant van 1,45 bij minimaal 2,75 m en een binnenmaat van 1 m bij 2,25 m (Afb. 2.11). De wanden waren betegeld met witte faience wandtegels en op de vloer lagen ongeglazuurde tegels van roodbakkend aardewerk. De keldertjes worden ook genoemd in de verkoopadvertenties uit 1808 en 1815 (De Waard 1988, 81, 86).

Waterput

Direct ten noorden van en net buiten het huis bevond zich een waterput (sleuf 2, spoor 13) met een koepel (Afb. 2.12). Hij was circa 1,15 m in doorsnede en circa 3 m diep. Door de koepel stak een kleine loden zuigbuis. De waterput hoort waarschijnlijk bij de villa. Tot in de jaren '30 van de twintigste eeuw waren de huizen in Hoograven nog niet aangesloten op het drinkwaternet (De Waard 1988, 92).

Afb. 2.9 De derde goot (spoor 21), gezien vanuit het westen.

Afb. 2.10 De keldertjes, gezien vanuit het zuidoosten.

Afb. 2.11 Het oostelijk gelegen keldertje, gezien vanuit het westen.

Waterstoep: Poertjes en muurtje

Evenwijdig aan het water van het Merwedekanaal bevonden zich twee poertjes (sleuf 2, spoor 18 en 19, afb. 2.13). Het eerste had een oppervlakte van 0,45 bij 0,55 m, het tweede een oppervlakte van 0,35 x 0,40 m. Ten zuiden van het eerste poertje werd ook een stukje muurwerk (sleuf 2, spoor 23) gevonden met een lengte van 2,90 m en een breedte van bijna 0,5 m. Waarschijnlijk horen deze sporen bij de aankleding van de waterstoep voor het negentiende-eeuwse huis.

Muurwerkresten

Iets verder van het water, en eveneens evenwijdig daaraan, werden wat restjes muurwerk gevonden (sleuf 2, spoor 10, 11 en 12) die niet kunnen worden toegeschreven aan enig bouwwerk. Mogelijk betreft het eveneens een restant van de waterstoep.

Gebouwen achter het huis

Fundering

Achter het huis zijn diverse sporen aangetroffen. In de eerste plaats een restant van een muur (sleuf 3, spoor 8) van circa 11 m lang en 0,60 m breed (Afb. 2.14). Op basis van de baksteenformaten dateert het uit de negentiende eeuw.⁹ Het behoort waarschijnlijk tot het aaneengesloten blok van woningen, schuur en koestal, dat ook te zien is op de kadastrale kaart van 1832.

Fundering

Ten westen daarvan bevonden zich twee resten van muurwerk (sleuf 3, spoor 9), die op grond van de baksteenformaten uit dezelfde tijd dateren.¹⁰ Beide resten zijn circa 1,30 lang en maximaal 50 cm breed. Zij behoren waarschijnlijk ook tot het aaneengesloten blok van woningen, schuur en koestal.

Afb. 2.12 De waterput, gezien vanuit het zuiden.

Afb. 2.13 Poertje (sleuf 2, spoor 18) behorende bij de waterstoep, gezien vanuit het oosten.

Afb. 2.14 De fundering (sleuf 3, spoor 8), gezien vanuit het westen.

Poertje

Ten oosten van het huis werd een hoekpoertje (sleuf 3, spoor 11 en 12) aangetroffen, dat op grond van de baksteenformaten¹¹ eveneens negentiende-eeuws is. Het had een formaat van 0,95 bij 0,80 m. Het behoort waarschijnlijk tot het aaneengesloten blok van woningen, schuur en koestal.

Putten

Tot slot werden twee putten aangetroffen, waarschijnlijk gaat het om één beerput (Afb. 2.15) en één waterput (Afb. 2.16). De meeste oostelijk gelegen put (sleuf 3, spoor 1) was min of meer ovaal en had een doorsnede van 3 bij 2,60 m. Hij bestond uit brokken gestapelde baksteen, waarvan minimaal drie lagen over waren. Uit de boring bleek dat de beerput circa 1 m diep was. De vulling bestond onder meer uit misbakken tegels en dakpannen, op grond van deze vondsten kan de beerput gedateerd worden in de achttiende eeuw.

De meest westelijk gelegen put, in dit geval een waterput (sleuf 3, spoor 10) was min of meer rond en had een doorsnede van 1,70 m. Hij bevatte recent materiaal waaruit blijkt dat hij tot in de twintigste eeuw nog in gebruik is geweest. Beide sporen horen waarschijnlijk bij de woningen uit het aaneengesloten blok dat zich achter de villa bevond.

Afb. 2.15 De beerput, gezien vanuit het noordwesten.

Afb. 2.16 De waterput, gezien vanuit het zuiden.

De steenfabriek

Binnen de 'ruïne' werden geen sporen aangetroffen. Hier werd slechts een laag van 30 cm zand verwijderd waardoor eventueel aanwezige funderingen van de binnenindeling niet in het zicht zijn gekomen. Langs de zuidelijke, westelijke en oostelijke gevel werd een kijkgaatje gegraven om de fundering beter te kunnen bekijken. Buiten de 'ruïne' werden wel sporen aangetroffen. Hier bedroeg de diepte van de ontgraving dan ook een meter. De sporen bestonden uit poeren, muurwerk, een vloer, een ophogingslaag en de zuidelijke fundering van de ruïne (Afb. 2.17). Verder werd een platform, een poer, en een bak, alle van beton, aangetroffen. Ook ter hoogte van de westelijke gevel werd een kijkgat gegraven om de fundering van de ruïne te kunnen onderzoeken (Afb. 2.18). Hier bleek hij niet diep en breed te zijn. De fundering bestaat langs beide lange zijden uit een laag baksteen, met daarop betonnen balken. In totaal bedraagt de diepte circa 40 cm, de breedte circa 1 m.

Fundering zuidzijde

De fundering aan de zuidzijde heeft onder het opgaande werk negen versnijdingen aan de noordzijde en zeven aan de zuidzijde (Afb. 2.19). Het geheel is circa 1,70 m breed.¹² Ten zuiden van de fundering werd een puinlaag aangetroffen die in verband kan worden gebracht met de stookruimte van de twintigste-eeuwse fabriek. Het restant van de aan- of uitbouw staat op fundering uit 1916 (Afb. 2.20). Op basis van baksteenformaten¹³ en cementresten dateert het geheel uit de twintigste eeuw. De onderste lagen van het opgaande werk dateren uit 1916, daar boven op is in 1928 nieuw opgaand werk gemetseld (Afb. 2.21).

Fundering oostzijde

Bij de fundering aan de oostzijde staat het opgaande werk van de ruïne op een betonnen funderingsbalk (Afb. 2.22). Daaronder bevindt zich een laag bakstenen. Deze rust op een laag van zand, houtskool en baksteengruis. Deze laag overdekt op zijn beurt een laag puin of brokken baksteen (Afb. 2.23).

Fundering westzijde

Ook hier staat het opgaande muurwerk van de ruïne op een betonnen funderingsbalk (Afb. 2.24). Daaronder bevindt zich een laag bakstenen. In de coupe over een poer (sleuf 1, spoor 6) haaks op de ruïne is te zien dat de baksteenlaag zich in een laag van zand en puin bevindt (Afb. 2.25). Deze doorsnijdt een ophogingslaag uit de negentiende/twintigste eeuw. Deze laatste laag is opgebracht op een ophogingslaag uit de zeventiende eeuw. De steenfabriek moet op zijn vroegst uit het begin van de twintigste eeuw dateren, aangezien beton vóór 1910 in Nederland niet algemeen werd toegepast, niet in de woningbouw (Haslinghuis 1997, 72; Bot 2009, 341-370), en evenmin in fabrieksgebouwen (Loeff, 2006; Bot 2009, 341-370). In de coupe is te zien dat de insteek voor de nieuwe fundering van de fabriek de ophogingslaag uit de negentiende eeuw oversnijdt. Uit de doorsnede wordt tevens duidelijk dat het terrein in de zeventiende eeuw geëgaliseerd is, en nogmaals in de late negentiende, vroege twintigste eeuw. Een en ander wijst erop dat de negentiende-eeuwse fabriek zoals hij op de kadastrale kaart van 1832 staat aangegeven, in de vroege twintigste eeuw volledig vervangen is.

Poeren

In totaal zijn evenwijdig aan de west- en oostgevel achttien poeren aangetroffen (Afb. 2.26). Voor zover kon worden vastgesteld bedroegen de afmetingen minstens 0,5 bij 0,6 m en 0,8 bij 0,8 m.

Eén poer (sleuf 1, spoor 21) ter hoogte van de zuidoostelijke hoek van de ruïne was duidelijk afwijkend qua grootte, namelijk 1,95 bij 1,75 m. Hoewel op het eerste gezicht gedacht kan worden aan poeren die de vleugels van de twintigste-eeuwse fabriek ondersteunden is er vermoedelijk iets anders aan de hand. Op grond van de aangetroffen baksteenformaten¹⁴ dateren zij uit de dezelfde periode als de villa. Wanneer de afmetingen van de steenfabriek die op de kadastrale kaart uit 1832 staat aangegeven worden vergeleken met de breedte van het hedendaagse gebouw blijkt dat de steenfabriek toen veel breder moet zijn geweest, en een overeenkomstige breedte blijkt te hebben als de breedte die tussen de poeren kan worden vastgesteld.

Afb. 2.18 Aanleg sleuf 1, ten westen van de voormalige steenfabriek, gezien vanuit het zuiden.

Afb. 2.19 Fundering aan de zuidzijde van de voormalige steenfabriek, gezien vanuit het zuidoosten.

Afb. 2.22 Overzicht ontgraving aan de oostzijde van de voormalige steenfabriek, gezien vanuit het zuiden.

Afb. 2.23 Opbouw van de bodem onder de fundering aan de oostzijde van de voormalige steenfabriek, gezien vanuit het oosten. Onder de funderingsbalk van beton is de laag bakstenen te zien, daaronder de diverse lagen.

Afb. 2.24 De fundering aan de westzijde van de voormalige steenfabriek, gezien vanuit het noordwesten.

Afb. 2.25 De coupe haaks op de fundering aan de westzijde van de voormalige steenfabriek, gezien vanuit het noordwesten.

Afb. 2.26 Twee van de poeren (sleuf 1, spoor 4 en 5) aan de westzijde van de voormalige steenfabriek, gezien vanuit het zuidwesten.

Muurwerk

Het muurwerk¹⁵ (sleuf 1, spoor 2 en 15) tussen de poeren is onderdeel van de fundering van negentiende-eeuwse fabriek (Afb. 2.27).¹⁶

Laad- en losvloer

Ten westen van de opsluitband bevond zich een bakstenen vloer (sleuf 1, spoor 16), bestaande uit meerdere lagen baksteen (Afb. 2.28). De vloer is minstens 10 m breed, en heeft vermoedelijk oorspronkelijk doorgelopen tot het water.¹⁷ Het is waarschijnlijk een laad- en losvloer.

Ophogingslaag

De ophogingslaag die werd aangetroffen onder de bakstenen vloeren was tussen de 20 en 40 cm dik. In deze laag werd materiaal aangetroffen uit de zeventiende eeuw. Onder de laag bevond zich een schone natuurlijke kleilaag (Afb. 2.29).

Betonnen structuren

Ter hoogte van de zuidwestelijke hoek van de ruïne werd een betonnen platform van 6,25 m breed en 6,95 m lang aangetroffen (Afb. 2.30). In het platform bevonden zich twee putjes en een ruim 5 m lange sleuf van circa 30 cm

Afb. 2.27 Muurwerk van de negentiende-eeuwse fabriek, gezien vanuit het zuiden.

Afb. 2.28 Restanten van de vloeren, gezien vanuit het zuiden.

Afb. 2.29 Rechts op de foto een restant van de bakstenen vloeren, met daaronder de ophogingslaag uit de zeventiende eeuw. Op de voorgrond de schone natuurlijke kleilaag, gezien vanuit het zuiden.

breed met daarin een stalen tandkrans. Vermoedelijk is het een restant van een hijsinstallatie. Rond de 'ruïne' werden ook twee betonnen bakken aangetroffen. De meest noordelijke gelegen bak (sleuf 1, spoor 34) bevond zich ter hoogte van de noordoostelijke gevel van de ruïne, en was circa 1,6 m breed en 3,80 m lang. De meest zuidelijk gelegen bak (sleuf 1, spoor 26) was circa 1,25 bij 1,20 m.

Houten planken

Ten oosten van de ruïne en direct grenzend aan de waterpartij werden over een totale lengte van 18 meter drie planken van circa 0,3 m breed aangetroffen. Ook ten westen van de ruïne bevond zich een plank van circa 3,30 m lang en 0,35 m breed. Alle planken waren van dennenhout. Op grond van hun (stratigrafische) ligging, dateren zij uit de negentiende eeuw en zijn zij gebruikt tijdens bouwwerkzaamheden aan de steenfabriek.

Overige twintigste-eeuwse sporen

Ongeveer 45 m ten oosten van de villa werd twintigste-eeuws muurwerk aangetroffen dat aan bijgebouwen kan worden toegeschreven.

Gebouwtje 1

Het meeste westelijke restant van een gebouwtje (sleuf 3, spoor 6) had een oppervlakte van minstens 10,50 bij ruim 5,5 m. De muurdikte lag tussen 0,30 en 0,18 m. De

westelijke muur liep nog 2,5 m in zuidelijke richting door. De zuidelijke muur liep ruim 1 m door naar het oosten. Het geheel bevatte brokken baksteen van verschillende formaten.

Gebouwtje 2

Het tweede restant van een gebouwtje (sleuf 3, spoor 4) was 2,5 bij minstens 3 m groot, met een muurdikte van ruim 0,60 m.

Afb. 2.30 Het betonnen platform, gezien vanuit het zuidwesten.

3 Het vondstmateriaal

M. Hendriksen

Inleiding

Tijdens de begeleiding van de saneringswerkzaamheden Liesboschpark zijn er ook vondsten verzameld. Deze zijn onder te verdelen in de categorieën metaal, aardewerk, glas en bouw materiaal. De metaalvondsten zijn met behulp van een metaaldetector gevonden en de overige vondsten werden handmatig verzameld. Doordat de metaalvondsten bedekt waren met een dikke laag corrosie moesten deze eerst gereinigd worden waarna ze zijn geconserveerd voor behoud.¹⁸ Hierna zijn ze optisch bekeken en konden zo worden gedetermineerd. Ook de materiaal soort waaruit de metalen voorwerpen zijn vervaardigd is op basis van uiterlijke kenmerken vastgesteld. De vondsten uit de categorieën aardewerk, glas en bouw materiaal zijn onderzocht en op soort gedetermineerd. Ook zijn in de meeste gevallen de vorm, functie en datering vastgesteld. In dit hoofdstuk zullen de vondsten per context worden beschreven. Een groot deel van de vondsten zijn te relateren aan de productie van wandtegels. Deze zullen apart van de al eerder genoemde bouwmaterialen besproken worden.

Zuidkant van de fabriek

Metaal

De enige metaalvondst uit deze context is een ijzeren steeksleutel (vondstnummer 2, Afb.3.1). De datering kan op basis van stratigrafie geplaatst worden in het einde van de negentiende of in het begin van de twintigste eeuw. Met deze sleutel kon de gebruiker bout en moer verbindingen monteren en demonteren. Een kant van de sleutel heeft een bek met een breedte van 22 mm en de andere kant 24 mm. Binnen de metrische schroefdraad is de sleutel geschikt voor een M14 en een bout of moer.¹⁹ Wie het schroefdraadsysteem, dat in een eenvoudiger versie al voorkomt vanaf de zestiende eeuw, heeft uitgevonden is niet bekend. Pas in de loop van de negentiende eeuw worden bout- en moerverbindingen algemeen en worden ze toegepast in gebouwconstructies en allerlei machinerie. De steeksleutel is gevonden bij de kant waar de ovens hebben gestaan en kan mogelijk verloren zijn tijdens werkzaamheden daaraan.

De ophoging aan de westkant fabriek

Metaal

In de ophoginglaag aan de westzijde van het fabrieksgebouw zijn vier metaalvondsten (vondstnummer 4) geborgen. Een bikkel vervaardigd uit lood of tin is als jongste te dateren en werd gevonden net onder de stenen verharding (Afb. 3.1). Hoewel loden bikkels al in de zeventiende eeuw voorkomen kan het uit lood/tin vervaardigde bikkeltje op basis van de lichte uitvoering in de negentiende eeuw worden gedateerd. Dit behendigheidsspelletje, waarbij behalve vier bikkels ook nog een balletje of muntstuk werd gebruikt, werd zowel door volwassenen als kinderen beoefend. De bikkels hebben vier verschillende zijden te weten stoof, schijt, staantje en essie en hadden alle vier hun eigen betekenis. De bikkels werden op een verharde vlakke ondergrond gegooid waarna de speler het balletje of muntstuk in de lucht gooide en weer moest opvangen voordat het een tweede maal stuitte. In die tussenliggende tijd moest de speler proberen de bikkels te keren, hergroeperen of in een juiste volgorde te leggen.²⁰

De drie andere vondsten zijn aanzienlijk ouder dan de bikkel. De oudste is een messing rekenpenning die geslagen is te Dordrecht in 1601 ter gelegenheid van de inname van de Duitse stad Rijnberk in 1597 (Afb. 3.1).²¹ Op de voorzijde staan de legers van Maurits voor de stad met daarboven zonnestralen en Jehova in een cirkel. Het omschrift op deze zijde luidt: HANC. CAPIMUS. VIRTUTE. DEI. Op de keerzijde staat het stadsaanzicht van Oostende afgebeeld met daarvoor schepen en het omschrift DEFENDIMUS. ISTAM en het jaartal in Romeinse cijfers. Deze penning dateert uit de tijd dat rekenpenningen veelal werden uitgevoerd met politieke boodschappen om zo als propagandamiddel dienst te kunnen doen. De twee andere munten hebben wel als betaalmiddel gediend. Eén exemplaar is een koperen oord geslagen door de provincie Holland op naam van Philips II tussen 1574 en 1575. Op een zijde staat het gekroonde wapenschild van Holland met daarin een leeuw naar links afgebeeld met het omschrift: PHS.D.G. COMES. HO. Op de keerzijde staat de Hollandse maagd zittend afgebeeld in een omsloten tuin met haar rechterhand omhoog als teken van het vertrouwen op de Heer met hieromheen de tekst: AVX. NOS. IN. NOM. DOM.²² De andere munt is ook een koperen oord en is geslagen tussen 1608 en 1648 door de provincie Friesland. Op de voorzijde staat een Friese edelman afgebeeld met een zwaard over zijn rechter schouder. Aan de linkerzijde van de edelman staat de

letter F en rechts een O die staan voor de afkorting Frisia Ordines. Het omschrift luidt: MO.NOVA.ORDINVM.FRIS. Op de keerzijde afgebeeld is het Friese wapenschild met daarin twee leeuwen met open kroon en het omschrift: NISI.DOMINVS.NOBISCVM.²³ Vijf voorwerpen (vondstnummer 8) komen van een dieper niveau. De koperen Liard is geslagen te Luik op naam van Ferdinand van Beieren omstreeks 1640. De munt is behoorlijk aan corrosie onderhevig geweest waardoor alleen de twee kapitale begin letters van Ferdinand van Beieren, F.B, nog enigszins zichtbaar zijn. Een messing kraan in de vorm van een lelie heeft deel uitgemaakt van een tapkraan (Afb. 3.1).²⁴ Deze werd in het spongat van een houten vat geslagen om zo op een gecontroleerde wijze alcoholische drank uit een vat te kunnen tappen. De lelievorm komt niet veel voor in vergelijking met andere kraanvormen. Op één kant van de kraan, die gedateerd kan worden in de eerste helft van de zeventiende eeuw, is een makermerk in de vorm van ster ingeslagen. Van een bandeliersluiting, die gebruikt werd voor het sluiten van laaghangende gordels, is alleen een riemtongetje gevonden (Afb. 3.1). Dit is amandelvormig en kan gedateerd worden in het laatste kwart van de zestiende eeuw of eerste helft zeventiende eeuw. Twee messing gespen dateren uit de late zestiende of zeventiende eeuw en hebben een rechthoekige en vierkante vorm.

Aardewerk

Uit de ophogingslagen zijn slechts vijf aardewerkfragmenten verzameld. Zes fragmenten zijn afkomstig uit het vlak dat is aangelegd aan de westkant van de fabriek. De oudste scherven (vondstnummer 1) zijn afkomstig van een steengoed kan uit Siegburg. Het is een halsfragment met fijne draairingen en dateert uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Kenmerkend voor de periode 1650-1800 is een wandfragment van een kom van wit faience. Uit spoor 7 van sleuf 3 zijn twee grote fragmenten afkomstig. Een daarvan is een deel van een vuurklok van roodbakend aardewerk uit het laatste kwart zestiende of eerste helft zeventiende eeuw met daarop groen glazuur. Het andere fragment is een bodem van een grote pot met daarin een klodder tinglazuur. De overige vier vondsten zijn delen van rookpijpen en komen uit de ophogingslaag aan de westkant van de fabriek. Vondstnummer 4 bestaat uit twee steelfragmenten en een trechtervormige kop. Deze heeft een zijmerk en toont een wiel met vrouw Fortuna. Deze pijpenkop is toe te schrijven aan de Goudse pijpenbakker Arie Fortuijn en dateert uit de periode 1730-1760.²⁵ Op één steelfragment is een decoratie van bandversiering aangebracht en het dateert daarmee uit de periode 1660-1700. Een kleinere conische pijpenkop (vondstnummer 8) is uitgevoerd zonder hielmerk en dateert tussen 1630 en 1650.

Afb. 3.1 Metalen voorwerpen uit de ophogingslaag ten westen van de fabriek.

Bouwmateriaal

In totaal zijn dertien fragmenten van faience wandtegels verzameld. Drie zijn zogenoemde witjes en drie fragmenten zijn uitgevoerd met een gespenkelde ruit in mangaan. Zeven fragmenten hebben een ossenkop hoekmotief. De gevonden tegelfragmenten dateren uit de tweede helft van het zeventiende- en achttiende eeuw.

De ophoging aan de oostzijde fabriek

Bouwmateriaal

Een met tinglazuur bedekt roodbakkende dakpan dateert uit de zeventiende of achttiende eeuw.²⁶ Hetzelfde type is ook gevonden met loodglazuur en ongeglazuurd.

Context greppel spoor 5 werkput 3

Metaal

In totaal zijn acht metaalvondsten (vondstnummer 19) gevonden in de vulling van greppel S-5 in werkput 3. Drie munten zijn te slecht van kwaliteit om gedetermineerd te kunnen worden. Wel is duidelijk dat het koperen duiten zijn. De onregelmatige vorm en grootte dateren de munten tussen circa 1590 en 1650. Duiten van na het midden van de zeventiende eeuw zijn regelmatig en mooi rond uitgevoerd. De tinnen dop met schroefdraad zit vastgeklemd rondom de hals van een glazen fles (Afb. 3.1). Deze flessen, kelderflessen genoemd, werden gebruikt voor het opslaan van sterk alcoholische drank. Het gebruik van tinnen sluitingen op flessen begint vanaf de late zestiende eeuw, maar is vooral toegepast in de zeventiende eeuw.²⁷ Eveneens van tin is een lepel met een gebobbelde steel en een ovale bak (Afb. 3.1). Op de achterzijde van de bak is een roosmerk met daarin een L en de initialen PI ingeslagen. De L die in de roos is geplaatst maakt duidelijk dat de lepel uit het zogenoemde lepeltin is vervaardigd. Het

Afb. 3.2 Roodbakkend aardewerk uit greppel spoor 5.

gebruik van deze speciale soort tin is vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw.²⁸ De initialen PI die in de kroon zichtbaar zijn, staan voor de Amsterdamse tingieter Pieter Janszoon die vanaf 1643 lid werd van het gilde.²⁹ Lepels met een gebobbelde steel komen weinig voor. De bobbels zullen de gebruiker op het moment van vettige handen hebben geholpen om zo meer grip op de lepel te houden. Een koppelpassant in de vorm van een dubbel ovaal kon op een riem worden geschoven. Aan de onderkant zit een meegegoten rond oogje waaraan een dolk of degen kon worden vastgemaakt. Naast civiel gebruik werden ze ook vaak toegepast op een militair tenue. Koppelpassanten zijn gelijktijdig in gebruik geweest met bandeliersluitingen in de periode circa 1575-1650.³⁰ Een klein textiellood is, gezien de grootte, te duiden als deelbewerkingslood. Op één kant is een deel van een huismerk zichtbaar. De datering van dit loodje zal liggen tussen begin zestiende en midden van de zeventiende eeuw. Eveneens van messing is een hartvormig beslagstukje dat met behulp van twee klinkstiftjes op een leren riem bevestigd kon worden.

Aardewerk

In totaal zijn 276 fragmenten van gebruiks-aardewerk uit de greppel (S 5) verzameld. Het complex kan worden onderverdeeld in zeven soorten baksels. De oudste vondsten dateren uit het laatste kwart van de zestiende eeuw. Het meeste materiaal dateert echter uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw. Het betreft hier waarschijnlijk

Aardewerksoort	Aantal	Percentage
Roodbakkend aardewerk	152	54,72
Witbakkend aardewerk	20	7,20
Steengoed	21	7,56
Faience	28	10,08
Majolica	38	13,68
Porselein	1	0,36
Pijpaarde	16	5,76

Tabel 3.1

Afb. 3.3 Drie scherven van een Westerwald pispot.

Afb. 3.4 Fragmenten van ten minste veertien majolica schotels.

afval dat gerelateerd kan worden aan de bewoning van de hofstede die voor de bouw van huis de Liesbosch op die plaats heeft gestaan. Opvallend is dat er geen gave of complete producten zijn aangetroffen. De verschillende baksels en de aantallen daarvan zijn in tabel 3.1 weergegeven.

Roodbakkend geglazuurd aardewerk is met 152 fragmenten het meest gevonden. Naast fragmenten van meerdere koppen, borden en grappen zijn ook een vergiet, een vetvanger, twee vuurklokken, een blaker en een kannetje te onderscheiden (Afb. 3.2). Van het kannetje rest alleen een oor met daarop een versiering zoals dat ook bekend is van het Noord-Hollandse slibversierde aardewerk. De fragmenten van de vuurklok hebben loodglazuur met daarin koperoxide. Van witbakkend aardewerk zijn twintig fragmenten gevonden. Hierop zit loodglazuur met daarin koperoxide en de fragmenten hebben toebehoord aan een kop, kan en een olielamp. Van steengoed werden 21 fragmenten verzameld die aan acht individuen zijn toe te schrijven. Drie individuen van een Westerwald pispot hebben een decoratie van appliques en zijn vervaardigd in 1632 (Afb. 3.3).

De appliques bestaan uit een blauw ovaal medaillon met daarin een manspersoon en omschrift: ICH BRINS

Afb. 3.5 Fragmenten van pijpen.

Afb. 3.6 Fragment van een kleine roemer met ronde braamnoppen.

DER HERS LEBSTEN VM I FRVNDLICHEN KVS 1632. Aan weerszijden van het medaillon zijn twee appliques van een leeuw aangebracht. Deze combinatie van medaillon en leeuwen is ook veel toegepast op kruiken in de periode 1632-1663 en zijn waarschijnlijk door één atelier geproduceerd.³¹ Eveneens afkomstig uit het Westerwald zijn ten minste vier individuen van kruiken. Drie fragmenten zijn van een baardmankruik uit Frechen. Op een daarvan is een deel van een tekstband en kobaltblauw zichtbaar. Van faïence zijn 25 fragmenten verzameld. Vijf fragmenten zijn aan meerdere witte plooischotels toe te wijzen en twintig fragmenten zijn van kommen met daarop een blauwe beschildering in de zogenoemde Chinese kraak stijl.³² Van majolica werden 36 fragmenten gevonden van tenminste veertien schotels (Afb. 3.4). Bij twaalf borden bestaat de centrale afbeelding uit een beschildering in blauw met als thema landschap, bloemen of Chinese stijl. Twee fragmenten zijn in polychroom uitgevoerd en hebben een decoratie van blad en granaatappels. Een kom is met de zogenoemde spattechniek in mangaan gekleurd en één fragment is van een papkom met daarop een in blauw weergegeven decoratie in Chinese stijl. Van Chinees porselein is één fragment gevonden. Deze is afkomstig van een kom of schotel in kraak stijl. Van rookpijpen werden zestien fragmenten verzameld (Afb. 3.5). De pijpen hebben een kleine conische kop en zijn kenmerkend voor de periode 1625-1650. Op vijf koppen zijn op de hiel makerinitialen aangebracht. Zo zijn op twee koppen de initialen D.I.E en op één kop M.G zichtbaar. Op twee andere koppen zijn ze niet meer te ontcijferen. De overige fragmenten bestaan uit delen van stelen.

Glas

De enige glasvondst bestaat uit een stam van een kleine roemer met ronde braamnoppen. Opvallend is dat op de noppen geen reliëf is aangebracht (Afb. 3.6). Vergelijkbare roemers dateren uit de periode circa 1630-1650 en zijn waarschijnlijk gebruikt als oorlam voor sterk alcoholische drank, al valt een gebruik als kinderspeelgoed ook niet uit te sluiten.

Bouwmateriaal

Tussen de 31 fragmenten bouwmateriaal zijn vijf ongeglazuurde rood aardewerk vloertegels met een dikte van 30 mm aanwezig. Van de twintig fragmenten golfdakpannen zijn achttien exemplaren van roodbakkend aardewerk en twee stuks van grijsbakkend. Het gebruik van golfpannen in de regio Utrecht vangt aan vanaf de zestiende eeuw. Van wandtegels werden zes individuen gevonden. Meest fraai is een fragment van een polychrome medail-lontegel uit de periode 1590-1625 met daarop een hert. Een zogenoemde Rotterdamse "openluchttegel" is in blauw uitgevoerd en dateert uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw.³³ Welk dier hier stond afgebeeld valt niet meer vast te stellen. Kenmerkend is dat de afbeelding niet wordt begrensd door een cirkel of lijnen. Bekend zijn onder meer afbeeldingen van een springende koe, stier of vogel.³⁴ Twee tegels tonen een in blauw weergegeven afbeelding van een bloempot en hebben een ossenkop of Franse lelie als hoekfiguur. Het hoekfiguur op een tegel met daarop een visser is nauw verwant met de ossenkop. De jongst te dateren tegel is een fragment met daarop in blauw een engel.

Afb. 3.7 Metaalvondsten uit de sloot ten noorden van het huis.

Context greppel S-7 werkput 3

Metaal

Een rechthoekige messing buitenbeugel (vondstnummer 20) heeft deel uitgemaakt van een achttiende-eeuwse schoenges. Het kenmerk van dit type is dat het uit drie losse onderdelen bestaat die door middel van een ijzeren pennetje bij elkaar worden gehouden. Vaak worden daarom van schoengespen alleen losse onderdelen gevonden omdat het ijzeren pennetje in de grond gaat doorroesten en de gesp, angel en haakbeugel van elkaar gescheiden raken. De eenvoudige vorm van de beugel pleit voor een datering in het tweede of derde kwart achttiende eeuw.

Context sloot noordkant huis

Metaal

In de nog bestaande sloot aan de noordkant van het huis zijn bij het uitgraven van de sliblaag ook vondsten verzameld. Eén daarvan is een gegoten duim- of naairing met daarin vijf rijen putjes (Afb. 3.7, rechts). De datering van de naairing kan op basis van vergelijkbare exemplaren geplaatst worden in de eerste helft van de zestiende eeuw.³⁵ Naairingen komen in vergelijking met vingerhoeden minder frequent voor en worden gebruikt bij stugge materialen zoals leer of jute. De tweede vondst is een wit

geëmailleerd ijzeren miniatuur van een pot met twee oren. Op de miniatuur, dat waarschijnlijk uit de eerste helft van de twintigste eeuw dateert, is geen fabrikantsnaam of een ander soort merk aangebracht (Afb. 3.7, links).

Aardewerk

De twaalf aardewerkfragmenten beslaan een lange tijdspanne. Een deel van een roodaardewerken vuurklok met groen glazuur en een rand van een slibbord behoren tot de oudste vondsten. Deze zijn te dateren in de late zestiende of vroege zeventiende eeuw. Een fragment van een geglazuurde roodaardewerken tuinvaas dateert uit de zeventiende of achttiende eeuw en past historisch gezien mooi in het beeld van een buiten met siertuinen en waterpartijen. Ook werden nog een ovoidale pijpenkop, twee polychrome fragmenten van faience, een fragment van een Westerwald kan en een mineraalwaterkruik gevonden. De jongste vondsten bestaan uit een Europees porseleinen schoteltje en drie kopjes van industrieel wit aardewerk.

Bouwmetaal

In totaal zijn 23 fragmenten bouwmetaal verzameld. Een daarvan is een geglazuurd roodbakkende vloertegel. De overige vondsten zijn faience wandtegels met daarop resten van mortel. Het thema kinderspelen is vertegenwoordigd op één exemplaar. Deze heeft als centrale afbeelding twee kinderen met een vlieger in de hand. Deze tegel, met hoekmotieven die bestaan uit spinnenkopjes,

Afb. 3.8 Bouwmetaal uit de beerput in sleuf 3.

dateert uit het tweede helft van de zeventiende eeuw. Drie fragmenten zijn afkomstig van twee tegels met daarop een springend hondje en dateren uit de achttiende eeuw. Er zijn dertien fragmenten van achttiende-eeuwse ornamenttegels gevonden. Deze hebben een decoratie van bladmotief en zijn in blauw en geel uitgevoerd. De exemplaren met een paarse decoratie bestaan uit sterappels en druifveren, maar worden doorgaans aangeduid als acanthusblad. Deze laatste twee tegels zijn typisch producten uit de tweede helft achttiende eeuw. Uit dezelfde periode komen ook vier fragmenten van gesprende ruiten in paars. De jongste tegel dateert uit de negentiende eeuw en heeft een dikte van 7 mm. Hierop zichtbaar is een gemarmerde decoratie van paarsblauw.

Context goot sleuf 2 spoor 21

Aardewerk

Uit goot S-21 zijn twee fragmenten van rookpijpen en drie kleine fragmentjes van porselein en industrieel aardewerk afkomstig. De fragmenten van rookpijpen dateren uit de late achttiende of vroege negentiende eeuw. Het zijn een steel en een ovoïde kop met het hielmerk B.B.W. Het stukje porselein dateert uit de negentiende eeuw en is waarschijnlijk in Duitsland vervaardigd. De twee industrieel vervaardigde crèmekleurige randfragmentjes dateren uit de eerste helft van de negentiende eeuw en hebben toebehoord aan een schoteltje.

Glas

Vijf glasfragmenten zijn aan drie individuen toe te schrijven. Zo zijn een hals en twee wandfragmenten van een groen cilindrische fles. De fles is in een mal geblazen en dateert uit het midden van de negentiende eeuw. Een bodem van kleurloos glas is van een beker en dateert uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Van een kelkglas, eveneens van kleurloos glas, is alleen de voet met daarop zichtbaar een weggeslepen pontil gevonden. Dit glas is op basis van zijn vorm te dateren vanaf het tweede kwart tot aan het einde van de negentiende eeuw.

Context goot sleuf 2 spoor 22

Aardewerk

Uit de naastgelegen goot S-22 werden vijf fragmenten verzameld waarvan er vier aan één of meerdere rookpijpen hebben toebehoord. Het zijn een klein fragment van een ovoïde kop en drie dunne steelfragmenten. Van roodbakken aardewerk is een klein geglazuurd dekseltje met daarop een knop. De vondsten dateren uit de late achttiende of negentiende eeuw.

Afb. 3.9 Gevlamde tegel uit het keldertje.

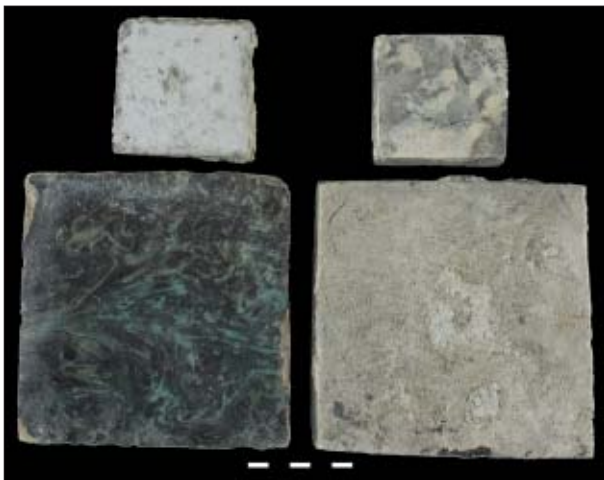
Context beerput sleuf 3 spoor 1

Aardewerk

De enige vondst is een steelfragment van een rookpijp die gezien de dikte dateert uit zeventiende eeuw.

Bouwmateriaal

Uit roodbakende klei vervaardigd zijn vijf individuen van golfpannen. Twee zijn bedekt met een donkerbruin tot zwart glazuur, twee hebben een wit tinglazuur en één exemplaar is ongeglazuurd (Afb. 3.8). De breuk in een van de witte pannen, is ook bedekt met tinglazuur. Navraag leert dat het gebruik van gekleurde geglazuurde pannen in Nederland zeer ongewoon is.³⁶ Uit beschrijvingen van De Liesbosch die zijn opgemaakt in de achttiende eeuw is er sprake van een dak dat bestaat uit patronen, die zichtbaar zijn op een pentekening als diagonale kruisen (zie ook Afb. 1.7). Niet ondenkbaar is dat het om deze dakpannen handelt. Een zesde fragment met daarop tinglazuur is afkomstig uit de ophoging aan de oostzijde van de fabriek. Het gebruik van wit glazuurde dakpannen is wel bekend uit de negentiende eeuw en werd toegepast op boerderijen om een jaartal, meestal het bouwjaar, aan te brengen. Ook werd wel de naam van de boerderij met gekleurde dakpannen weergegeven. Zo konden bijvoorbeeld loonwerkers die op zoek waren naar werk de boerderij makkelijker vinden in het uitgestrekte landschap.³⁷

Afb. 3.10 Tegels uit de vloer in sleuf 1.

omschreven als *Utrechtse gevlamde steentjes* in de inventarisatie van wandtegels die werd opgemaakt door Willem Cornelis van der Cloet.³⁸

Context vloer sleuf 1 spoor 1

Uit de vloer S1 zijn 69 complete tegels verzameld. De vloer, die op basis van stratigrafie toebehoort aan de eerste fase van het huis, bestaat uit roodbakende geglaazuurde tegels met een formaat van 128 x 128 x 15 mm en 63 x 63 x 15 mm. De grote tegels hebben een decoratie die veel weg heeft van gevlamde wandtegels. De kleine exemplaren zijn voorzien van een laagje helder wit tinglazuur (Afb. 3.10). De tegels zijn haaks op de muur gelegd en in dusdanig verband dat er diagonale lijnen zijn ontstaan. Aan de randen zitten om en om grote gehalveerde tegels. Vergelijkbare tegels zijn voornamelijk niet bekend. De mogelijkheid bestaat dat ze lokaal of in opdracht van de eigenaar zijn vervaardigd. De vloer is na een periode van gebruik afgedekt door een vloer van rood- en grijsbakende tegels met een formaat van 18,5 x 18,5 x 25 mm.

Context keldertje sleuf 2 spoor 3

Bouw materiaal

Uit de vulling van keldertje S-3 is een helder wit fragment van een marmeren vloertegel en een roodbakende tegel afkomstig. De nog resterende wanden waren bekleed met faience tegeltjes uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Deze bestonden uit witte exemplaren met een maatvoering van 128 x 128 x 11 mm en gevlamde tegels met een maat van 130 x 130 x 11 mm. De gevlamde tegels (vondstnummer 10) (Afb. 3.9) worden in 1686

Context zandlaag

Naast negen fragmenten van ongeglazuurde dakpannen werden er in totaal 39 fragmenten (vondstnummer 13) van wandtegels verzameld. Deze hebben een dikte van 8 mm

Afb. 3.11 Tegels uit de zandlaag.

en dateren uit de achttiende eeuw. Te onderscheiden zijn twee individuen van blauw gemarmerde tegels.³⁹ In totaal negentien fragmenten hebben behoord aan meerdere individuen en hebben een decoratie van rozenveren in paars. Deze soort dateert tussen 1730 en 1790.⁴⁰ Twaalf fragmenten zijn van tegels met daarop een decoratie van blauw acanthusblad, waarvan bij een tegel het blad is ingekleurd met geel. Verder zijn drie fragmenten van zogenoemde witjes gevonden (Afb. 3.11).

Productieafval van wandtegels

De oudste vermelding met betrekking tot de aanwezigheid van ovens op de Liesbosch dateert uit 1758 toen Cornelia van Ravenstein twee steenovens liet bouwen. De eerste vermelding die mogelijk wijst op de vervaardiging van faience tegels dateert uit 1856. Op dat moment was Willem Jan Mijnlieff eigenaar van De Liesbosch en is er sprake van “steentjes” die naar overzeese gebieden worden geëxporteerd. In dit geval zouden de “steentjes” als muursteentjes ofwel wandtegeltjes moeten worden geïnterpreteerd. Met deze export verzamelde Willem Jan het geld om de fabriek op Rotsoord te kunnen kopen. Dat er voor 1856 toch activiteiten met betrekking tot het fabriceren van faience tegels zijn bewijzen enkele vondsten.

De vervaardiging van wandtegels ging volgens een vast patroon.⁴¹ De benodigde klei moest eerst gewassen worden waarna deze een tijd diende te rijpen. Na rijping werd de klei in een kleimolen gemengd. Deze bestond uit een groot vat voorzien van ijzeren messen en werd met behulp van paarden gedraaid. De eerste stap in het vormen van een tegel was het in vorm drukken van de klei. Hiervoor werd deze in een vierkant raampje gedrukt en gladgestreken. Hierna werd het raampje verwijderd waarna de tegel verder moest drogen. Nadat de tegel “leerhard” was geworden werd deze op een tafel gelegd. Hierna legde de tegelmaker een vierkant plankje met

daarin vier nageltjes op de tegel. De nageltjes drukten hierbij in de klei waardoor het plankje stevig bleef liggen. Zo kon de overvloedige klei langs de buitenkant van het plankje worden weggesneden. Na nogmaals een periode van drogen werd de tegel gebakken bij een temperatuur van ongeveer 1000 graden Celsius. Dit eerste proces, het zogenoemde rauwbakken, resulteerde in een biscuittegel. De poreuze biscuittegel werd aan een kant bedekt met tinglazuur dat was opgelost in water. Het water werd snel door de poreuze tegel opgezogen waardoor er een laagje tinpoeder achterbleef. Door de tegel opnieuw bij 1000 graden Celsius te bakken ontstond zo een witje. De tegels met afbeeldingen werden na het aanbrengen van de tinlaag eerst beschilderd met behulp van pigmenten. Deze methode van produceren bleef gehandhaafd tot in de negentiende eeuw. De nagelgaatjes die tijdens het proces van vormen in zijn gedrukt, blijven in veel gevallen als putjes zichtbaar in de glazuurlaag.

De nalatenschap van tegelfabricage op De Liesbosch bestaat onder meer uit zogenoemde stapelhulpjes of kleirolletjes. De langwerpige kleirolletjes met een afgeplat ovale doorsnede werden gebruikt om de tegels rechtop op te zetten tijdens het bakproces. Vergelijkbare stapelhulpjes zijn ook gevonden in het productieafval van de tegel- en plateelbakkerij van Adriaan van Oort.⁴² Overigens wordt de combinatie van stapelhulpjes en fragmenten van faiencetegels ook regelmatig gevonden tussen ophogingmateriaal rondom de oude stadskern van Utrecht. Tussen de stapelhulpjes van De Liesbosch hebben zes exemplaren (vondstnummer 9-1) een hardheid die overeenkomt met die van een faience tegel. Drie exemplaren (vondstnummer 1) hebben een hardheid die overeenkomt met die van een geperste tegel, evenals de twee (vondstnummer 1) roodbakende stapelhulpjes (Afb. 3.12). Afwijkend is de steengoed stapelhulp met een driehoekige doorsnede die bedekt is met een dikke laag glazuur.

Productieafval van handvervaardigde faience wandtegels bestaan in totaal uit 24 individuen die verspreid over het opgravingsterrein werden aangetroffen. In de vuling van beerput S3 zijn vier (vondstnummer 17) biscuit fragmenten en de vier individuen van geglazuurde tegels gevonden. Op de geglazuurde tegels zijn geen resten van mortel zichtbaar waardoor het aannemelijk is dat deze niet als wandtegel dienst hebben gedaan. Het gaat om twee witjes en twee in mangaan gespenkelde witte ruiten. De tegelfragmenten hebben een dikte van 9 mm en dateren uit de late zeventiende of achttiende eeuw.⁴³ Uit de ophogingslaag in de omgeving van beerput S3 werden zeven (vondstnummer 18 en 20) biscuits van wandtegels gevonden met een dikte van 7 mm. Deze dikte is vooral gebruikt gedurende de negentiende eeuw.

Uit de ophoging aan de westkant van de fabriek zijn vijf individuen van wandtegels gevonden (vondstnummer 1). Twee medaillontegels dateren uit de achttiende eeuw en hebben een afbeelding in blauw van een herder en een vrouw met emmer.⁴⁴ Deze laatste afbeelding is zeer gedetailleerd weergegeven. De dikte van de beide tegels

Afb. 3.12 Stapelhulpjes voor het bakken van tegels.

bedraagt 8 mm. De drie andere fragmenten hebben een dikte van 7 mm en zijn voorzien van een gevamd patroon. Deze dateren uit de negentiende eeuw. Twee biscuitfragmenten (vondstnummer 5) komen uit de ophoging aan de oostkant van de fabriek. De dikte van 8 mm en 9 mm wijzen op een tegel uit de periode 1675-1750. Op het fragment (vondstnummer 9) van een witte tegel is in blauw het opschrift V4 W9 weergegeven (Afb. 3.50). Waarschijnlijk heeft deze gediend om het glazuur of het kobaltblauw uit te testen. De dikte van de tegel uit de sloot aan de noordkant van het huis, is 7 mm en correspondeert met de fragmenten van vondstnummer 18 en 20.

Rondom het bestaande fabrieksgebouw zijn ook half-fabricaten en productieafval van faience tegels gevonden. Deze zijn in vergelijking met die van de eerste groep iets dunner en regelmatiger van vorm. Op de hoeken ontbreken de putjes van de nageltjes die bij de oudere faience tegels wel zichtbaar zijn. Deze tegels kunnen op basis van vergelijking met andere exemplaren worden gedateerd tussen 1870 en 1930. Op basis van de context, namelijk onder een bestratingniveau dat toebehoort heeft aan de fabriek van 1916, kan gesteld worden dat de tegels vóór 1916 geproduceerd zijn.

Een innovatie op het gebied van wandtegels was het gebruik van poederklei waarmee geperste tegels werden vervaardigd. Hiervoor werd gebruik gemaakt van een tegelpers dat de tot slib verwerkte klei in de juiste vorm bracht. Een dergelijke pers werd met behulp van een stoommachine aangedreven. Jan Willem Mijnlieff die eigenaar is van De Liesbosch beschikt eind 1894 over een 15 pk stoommachine. Deze staat dan in de voormalige muursteentjes fabriek van Schillemans langs de Vaartse Rijn bij het vroege landhuis Rotsenburg. Van dit nieuwe type wandtegel werden exemplaren met een grote verscheidenheid aan decoraties gevonden die vergelijkbaar zijn met de tegels die bekend zijn van de fabriek Rotsenburg 2.⁴⁶ Enkele tegels tonen aan de keerzijde het opschrift Faience en Tegelfabriek Mijnlieff en dateren voor 1901. In dat jaar namelijk gaan de muursteentjesfabriek en plateelbakkerij Holland samen door als Faience- en Tegelfabriek Holland N.V.⁴⁷ Opgemerkt dient te worden dat de concentrische groeven, zichtbaar op de keerzijde van de tegel, afwijken van die op tegels van Tegelfabriek Holland te Utrecht.⁴⁸ Voor de overige tegels geldt dat ze dateren tussen 1894 en 1916. Afgezien van de vermelding uit 1856, zijn vooralsnog geen historische gegevens die wijzen op de productie van wandtegels op De Liesbosch die tot aan de sloop van 1947 nog steeds als steenfabriek wordt omschreven. De tinlaag en gebruikte pigmenten, die voorafgaand aan het gladbakken werden aangebracht, zijn kwetsbaar en zouden bij eventueel vervoeren al snel schade oplopen. Dit samen met de vondsten van rauw- en gladbakkende producten kan er geconcludeerd worden dat er op De Liesbosch niet alleen fabricage van bakstenen, maar ook fabricage van muursteentjes heeft plaatsgevonden.

De tegels die verzameld zijn rondom het nog bestaande fabrieksgebouw zijn onder te verdelen in drie vondstcontexten:

- Westkant fabriek ophoging.
- Zuidkant fabriek ophoging.
- Oostkant fabriek ophoging.

Gezien de hoeveelheid en verscheidenheid aan tegels zijn de gegevens per context overzichtelijk in de navolgende catalogus weergegeven. Indien mogelijk staat de benaming, de maatvoering, de datering en verwijzing in het onderschrift weergegeven. Ook is van ieder type tegel een afbeelding bijgevoegd.

Afb. 3.13 vnr.1 context: ophoging aan de westkant van de fabriek.

nr.1: faience ornamenttegels "plant/bloemmotief" met groen en blauw. Gesjabloneerd. ?x?x8 mm.

nr.2: faience ornamenttegels in zogenoemde "Persian Scale" in groen, blauw en donkerbruin. ?x?x8 mm. Pluis 314, A.01.30.61. Ook gemaakt in Makkum.

nr.3: faience ornamenttegels met groen, geel, blauw en uitgespaard. ?x?x7 mm.

nr.4: faience tegels met tafereel, waarschijnlijk een medaillontegels met daarop vrouw met emmer. Zeer gedetailleerd geschilderd. ?x?x8 mm.

nr.5: faience ornamenttegels met lichtgeel en olijfgroene stippen. ?x?x8 mm.

nr.6: faience medaillontegels, waarschijnlijk een herdertegels met ossenkophoek. ?x?x8 mm. Spijkergeatje in de hoek. Sprangers 2013,43.

nr.7: gemarmerde ornamenttegels, blauwe adering. ?x?x8 mm.

nr.8: faience ornamenttegels met omljsting in blauw. ?x?x8 mm. Lijkt qua stijl op de tegels "lijststerren" van Schillemans 1880-1900 in Pluis 1997, 290. A.01.25.15.

nr.9: faience ornamenttegels met blad in groen, paarsbruin, lichtgroen en uitgespaard. ?x?x8 mm.

nr.10: geperste tegels met dekkend bruin/olijfgroen. ?x?x8 mm. Keerzijde banen en ribbels.

nr.11: geperste ornamenttegels met bruin hoekmotief. ?x?x10 mm. Keerzijde banen en ribbels met gestempeld opschrift 92.

nr.12: geperste ornamenttegels "plantmotief" met groen. Lichtgroen en bruin. ?x?x8 mm. Keerzijde groot rond vlak?

nr.13: geperste tegels met kleurtesten en opschrift A12. ?x?x8 mm. Keerzijde banen en ribbels.

nr.14: langwerpige proen met driehoekige doorsnede, hard als steengoed, dik glazuur.

Afb. 3.14 context: oostkant ophoging fabriek, vnr 5.

nr.1: geperste ornamenttegels in Jugendstil met groen, paars, bruin en geel. 111x9x9 mm. Uit een grotere 148x148 mm tegel vervaardigd. Keerzijde vlakken met gestempeld Faience en Tegelfabriek Mijnlief en opschrift 20. T.T.

nr.2: geperste ornamenttegels met bruin dekkend en grijs ornament met stip. 7x7x9 mm. Keerzijde banen en ribbels en opschrift A1?

nr.3: geperste tegels, biscuit. 7x7x9 mm. Keerzijde driehoekige ribbel.

nr.4: geperste tegels met gekookt wit glazuur. 7x7x8 mm. Keerzijde banen en ribbels.

nr.5: faience tegels witte. 7x7x8 mm.

nr.6: faience ornamenttegels met ossenkop hoekmotief. 7x7x8 mm.

nr.7: geperste tegels met gekookt dekkend blauw. 7x7x9 mm. Keerzijde glad.

nr.8: geperste ornamenttegels met bruin, donderbruin en geel streepmotief. 7x7x8 mm. Keerzijde banen en ribbels.

Afb.. 3.15 vnr 6, context: westkant fabriek ophoging (pag. 50).

nr.1: faience ornamenttegels met gesprenkelde ruit in paars (mangaan), twee individuen. $?x?x8$ mm. Zie Pluis 1997, 329.

nr.2: faience ornamenttegels met zwart/paars en roze/rood, vlakdekkend met doorschijnend witte ondergrond. $?x?x7$ mm.

nr.3: faience tegels met ossenkophoek. $?x?x8$ mm. Een individu. Met gekookt glazuur, ontstaan tijdens de gladbrand.

nr.4: faience ornamenttegels met schildpadversiering in rood, bruin en wit. $?x?x8$ mm. In de collectie van het Rotterdamse museum gedateerd 1880-1930. Veel in Rotterdam vervaardigd. Komen al voor vanaf 1775. Zie Sprangers 2013, 64.

nr.5: faience ornamenttegels met strepen en bladmotief in blauw, geel en (paars) mangaan. $?x?x8$ mm.

nr.6: faience ornamenttegels met paars (mangaan) geel, groen en blauw. $?x?x7$ mm.

nr.7: faience ornamenttegels met blauw. $?x?x8$ mm. Twee individuen. Niet nader te duiden.

nr.8: faience ornamenttegels met (eiken)blad en bloemmotief in blauw en geel. $?x?x10$ mm. In Pluis 1997, 156 vergelijkbaar met bladmotief van J. van Hulst, Harlingen ca.1919.

nr.9: faience tegels vrijwel dekkend blauw. Een individu. $?x158x10$ mm.

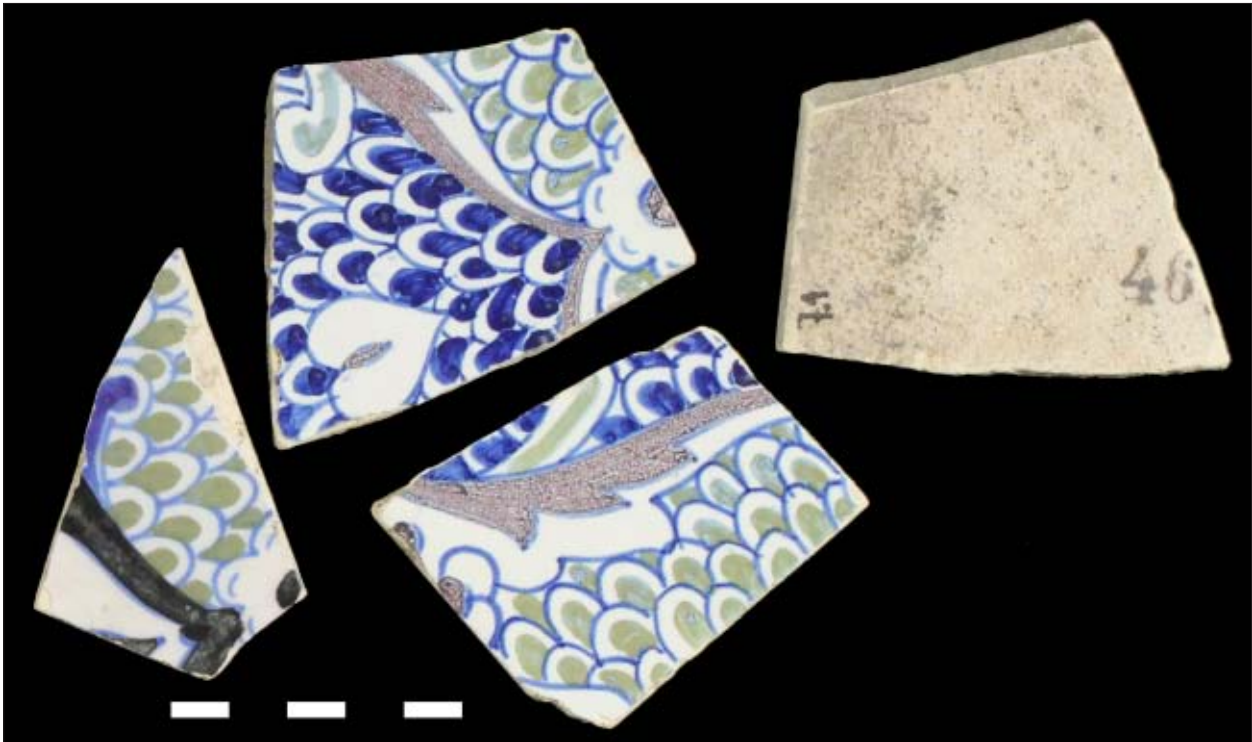
Afb. 3.16 vnr 6, context: westkant fabriek ophoging.

nr.1: geperste ornamenttegels met groen, geel, zwart, bruin en uitgespaard. ?x?x10 mm. Keerzijde concentrisch cirkels en opschrift 51 K?

nr.2: geperste randornamenttegels met lichtgroen, donkergroen, blauw, bruin en uitgespaard ?x10x10 mm. Gesjabloneerd. Keerzijde banen en ribbels en gestempeld opschrift W O / vergelijkbaar met 3.33 (7.18).

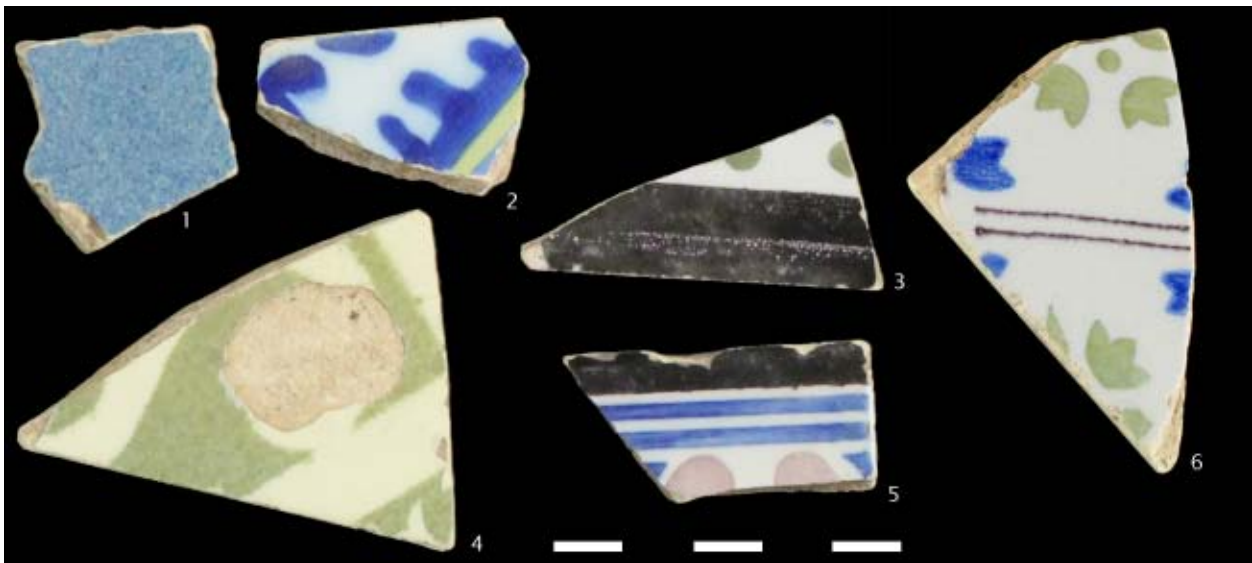
nr.3: geperste ornamenttegels met groen, paars, bruin, geel en uitgespaard. ?x?x8 mm. Keerzijde banen.

nr.4: geperste tegels 2 stuks op elkaar gebakken met vlekkelig wit. ?x?x8 mm. Keerzijde banen. Drie individuen.

Afb. 3.17 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.

Faïence ornamenttegels met mangaan, groen en blauw. ?x?x8 mm. 2 individuen. In Pluis 1997, 314, A.01.30.61 als Koninklijke Tichelaar Makkum benoemd. Keerzijde een deel van een stempel met 46...

Afb. 3.18 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.

nr.1: faïence tegel dekkend gespikkeld met licht/blauw. ?x?x8 mm

nr.2: faïence tegel met blauw en geel. ?x?x9 mm

nr.3: faïence tegel (licht rossig) met mangaan, blauw, groen. ?x?x8 mm

nr.4: faïence tegel crème/geel met lichtgroen. ?x?x8 mm

nr.5: faïencetegel met mangaan, blauw en rose. ?x?x8 mm.

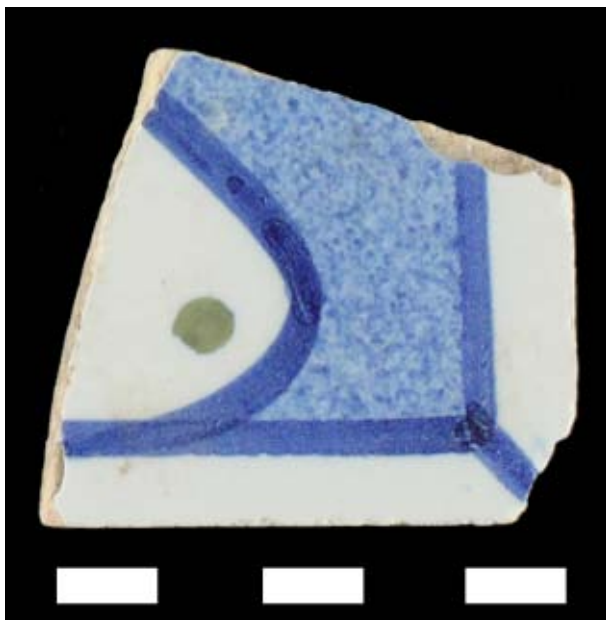
nr.6: faïencetegel model fijne ruitjes of gekleurd behang in mangaan, blauw en groen. ?x?x8 mm. Pluis 1997, 265, A.01.13.09.

Afb. 3.19 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Faience ornamenttegels (licht rossig) blauw. 130x130x8 mm.
Centraal decor van een bloem zonder omlijsting, met
hoekmotieven. Pluis 1997, 238 A.01.11. Staat in Utrechts
modellenboek Schillemans.

Afb. 3.22 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Faience ornamenttegels met blauw met groene stippen. ?x?x8 mm.
Een individu. Niet gevonden in Pluis 1997.

Afb. 3.20 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Faience ornamenttegels met blauw met groene stippen. ?x?x8 mm.
Niet gevonden in Pluis 1997.

Afb. 3.23 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Faience tegels met blauw en vlakdekkend lichtblauw. ?x?x8 mm.

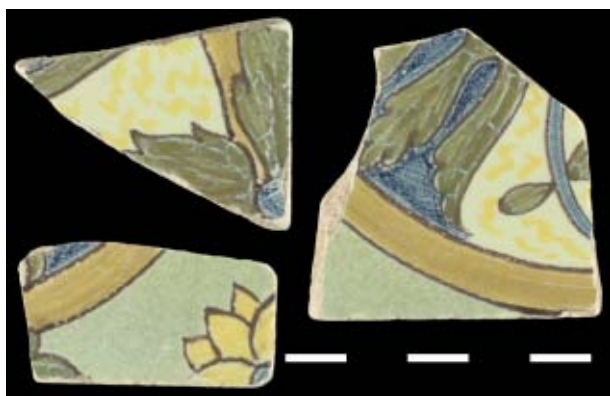
Afb. 3.21 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Faience tegels (rossig) biscuit. 130x130x10 mm.

Afb. 3.24 vnr 7, context: westkant fabriek ophoging.
Faience tegel met ossenkophoek. ?x?x8mm. Pluis 1997, 323, A.01.50.05. Als Harlingen aangeduid.

Afb. 3.25 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste ornament randhoektegel met paars, groen, geel en bruin. Jugendstil met eikenblad en initialen JM. Keerzijde concentrische banen. Faience en Tegelfabriek Mijnlief en gemerkt met ! N N. 19798 en drie andere individuen uit hetzelfde tableau.

Afb. 3.26 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Faience ornamenttegel met bloemmotief geel, blauw, licht- en donkergroen. ?x?x8 mm. Drie fragmenten.

Afb. 3.27 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste ornamenttegel groen, lichtgroen, zwart, bruin en uitgespaard. 12,8x?x8 mm. Twee individuen. Keerzijde concentrische groeven. Gemerkt met RR en 88.

Afb. 3.28 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste tegel biscuit. Keerzijde vier banen en vijf ribbels. ?x?x8 mm. Drie individuen.

Afb. 3.29 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste randornamenttegels met lichtgroen, blauw bruin, paars en uitgespaard. ?x77x10 mm. Gesjabloneerd. Keerzijde drie banen en twee ribbels met stempel PAT.3624. N.O.13000.

Afb. 3.30 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste landschapstegel met kerktoeren, blauw. ?x?x8 mm.
Keerzijde banen met ribbels.

Afb. 3.31 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste randtegels, streep en stippen in bruin. 130x130x10 mm.
Keerzijde concentrische cirkels en opschrift 571 RR.

Afb. 3.32 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste tegels, vlakdekkend gespikkeld grijs met geel. ?x?x10 mm.
Keerzijde concentrische cirkels met opschrift RR.

Afb 3.33 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste ornamenttegels met lichtblauw, lichtgroen, bruin en uitgespaard. ?x?x8 mm. Keerzijde banen en ribbels en opschrift 115 X.

Afb 3.34 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste ornamenttegels met een vlakdekkende, haast aquarelachtige decoratie van geel, blauw, bruin. Keerzijde geheel glad.

Afb. 3.35 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste randtegels, lichtblauw gemarmerd met strepen in bruin. 152x152x10 mm. Keerzijde geheel glad met opschrift 17 BB.

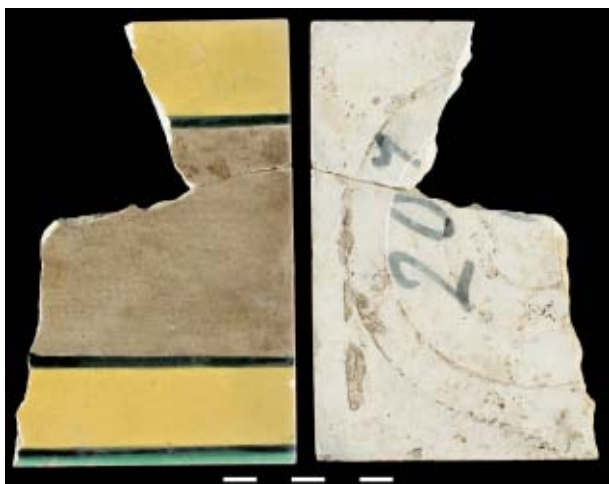
Afb. 3.36 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste ornamenttegels met bruin, groen, bruineel en zwart.
7x10 mm. Keerzijde concentrische cirkels en opschrift ..6.

Afb. 3.37 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste ornamenttegels met bruin, groen. Lichtblauw, zwart en
uitgespaard. 7x10 mm. Twee individuen. Keerzijde concentrische
cirkels en opschrift 3..

Afb. 3.38 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste ornamenttegels met vlakdekkend lichtblauw of geel, zwart en groen. 18x128x10 mm. Vijf individuen. Keerzijde concentrische
cirkels en opschrift 289 RR-329 RR-313-.

Afb. 3.39 vnr. 7, context: westkant fabriek ophoging.
Geperste randtegel met gele streep en groen, lichtgrijsbruin en zwart. $?x?x10$ mm. Twee individuen. Keerzijde concentrische cirkels en opschrift 207.

Afb. 3.40 vnr 2, context zuidkant fabriek ophoging.
nr.1: faience ornament tegel met stervorm in groen, bruin en geel. $?x?x8$ mm
nr.2: faience ornament tegel in lichtgroen, bruin en geel. $?x?x8$ mm
nr.3: faience ornamenttegel met schildpadversiering in rood, bruin en wit. $?x?x8$ mm. Collectie Rotterdams museum daar 1880-1930. Veel in Rotterdam vervaardigd. Komen al voor vanaf 1775, Sprangers 2013, 64.
nr.4: geperste ornamenttegel in blauw en groen. $?x?x9$ mm. Keerzijde 2248 en banen. Deze staat na 1904 geregistreerd als tegel voor in portieklambrisering. Helsenfeld, 144-145.

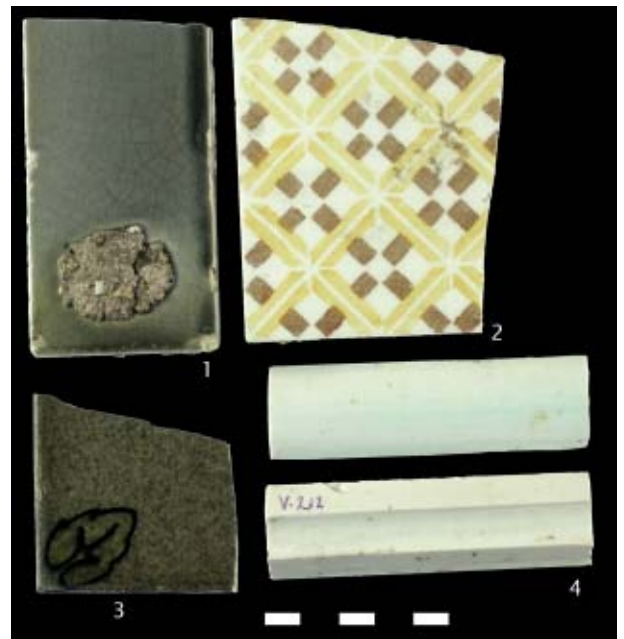
Afb. 3.41 vnr 2, context zuidkant fabriek ophoging.
Geperste tegels biscuit met op keerzijde banen. ?x?x9 mm.

Afb. 3.43 vnr 2, context zuidkant fabriek ophoging.
nr.1: geperste ornament tegel in geel, bruin, groen en blauw.
Keerzijde glad en opschrift X. ?x?x9 mm
nr.2: geperste ornamenttegel in groen, lichtgroen, bruin en geel.
?x?x9 mm. Keerzijde banen.

Afb. 3.42 vnr 2, context zuidkant fabriek ophoging.
Geperste ornamenttegel in blauw en groen. ?x?x8 mm. Keerzijde
2179 en W(er)knummer) 09079 en banen.

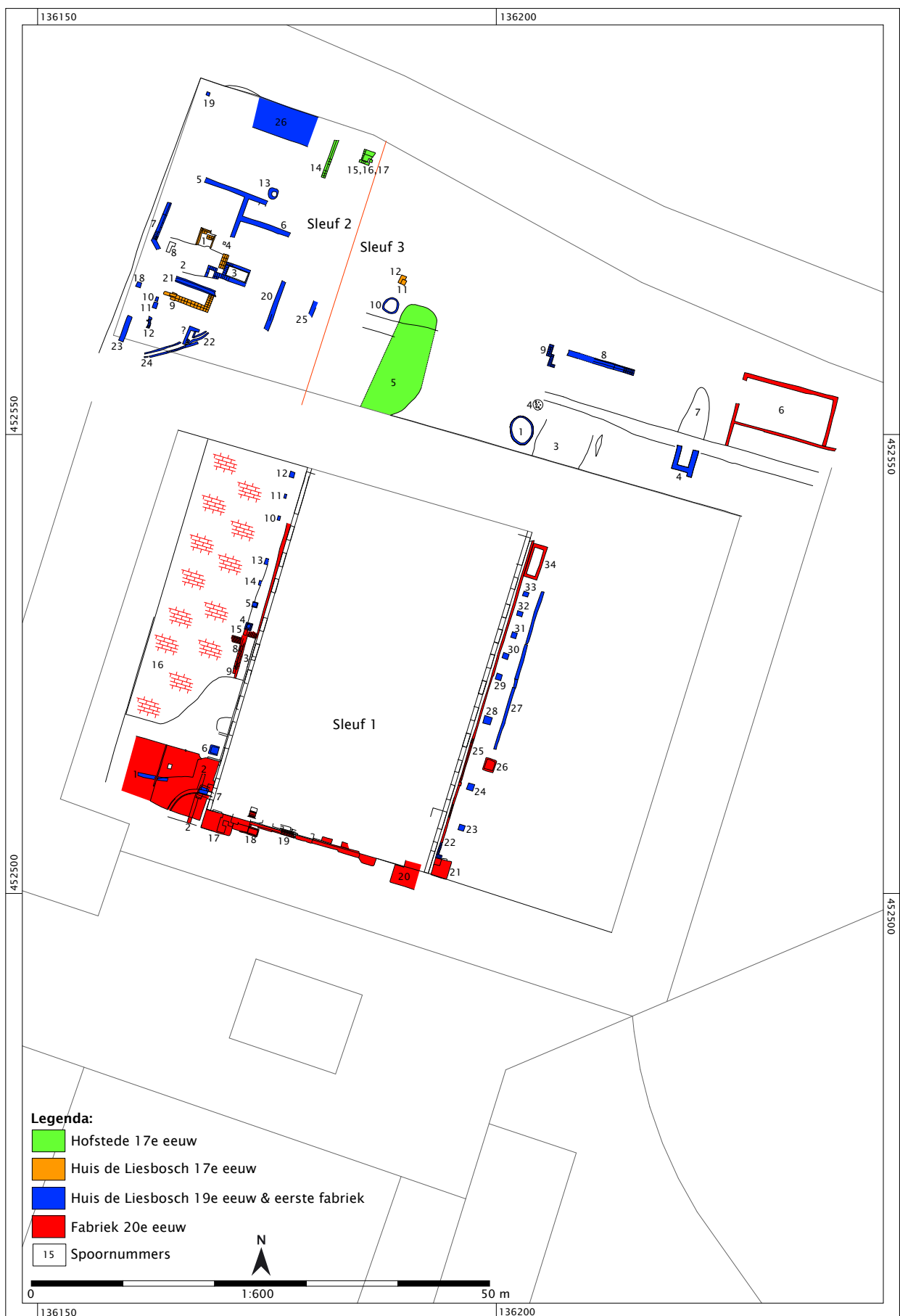
Afb. 3.44 vnr 2, context zuidkant fabriek ophoging.
nr.1: geperste randtegel in licht olijfgroen, keerzijde glad. ?x5x10
mm.
nr.2: geperste ornamenttegel met gele diagonaal kruisende lijnen
met in de vakjes vier bruine blokjes in kruisvorm. ?x?x9 mm.
Keerzijde banen.
nr.3: geperste tegel bruin olijfgroen gespikkeld met bals als
hoekmotief. ?x?x9 mm. Keerzijde concentrische cirkel.
nr.4: geperste plinten in wit, 86 mm lang.

Afb. 3.45 vnr 3, context westkant fabriek ophoging.
 nr.1: perste ornament closoine tegel biscuits met op keerzijde banen $?x?x8$ mm. Zogenoemde tubelineteknik in Helsenfeld, De collectie Holland, 137 afb.182.
 nr.2: miniatuur faientegel $7.5x?x9$ mm met ossenkophoek en pauw in blauw. En een los hoekfragment.
 nr.3: faience ornamenttegelt met tulp in accolades in blauw. $?x?x8$ mm.

Afb. 3.46 vnr 9, context sloot noordkant huis.
 Faience tegel wit met opschrift V4 W9 in kobaltblauw. $?x?x7$ mm.
 Waarschijnlijk gebruikt als glazuurtest?

Afb. 4.1 Faseringskaart.

4 Conclusies

Bij de Archeologische Begeleiding van de sanering van het Liesboschpark zijn over het gehele onderzoeksterrein sporen aangetroffen in de vorm van restanten muurwerk, greppels, een ophogingslaag ten westen van de ruïne van de steenfabriek en concentraties vondstmateriaal (Afb. 4.1). De oudste sporen betreffen restanten van greppels of sloten gevuld met aardewerk, glas, metaal en bouw-materiaal. Deze vondsten dateren uit late zestiende en vroege zeventiende eeuw en stralen een zekere mate van luxe uit. De oudste sporen van gebouwen dateren uit de zeventiende eeuw en zijn toe te wijzen aan de hofstede die voorafging aan het zeventiende-eeuwse huis dat door Van Oort werd gebouwd. Het gaat om een vloertje of keldertje en mogelijk een deel van een fundering. Van het zeventiende-eeuwse huis zijn een restant van een tegelvloer, mogelijk een deel van een fundering van een gevel en een poertje teruggevonden. De vloertegels en de geglazuurde dakpannen zijn bijzonder, en vooralsnog niet eerder aangetroffen in Utrecht. Het is niet ondenkbaar dat het hier gaat om eigen productie door Van Oort. Fragmenten van deze dakpannen werden onder andere gevonden in de achttiende-eeuwse beerput. Ook van het 'steenen schilderwerk' zijn restanten teruggevonden die bestaan uit gemarmerde tegels en gedecoreerde tegels met daarop rozenveren en acanthusbladeren. Van het negentiende-eeuwse huis zijn diverse funderingen, goten, twee keldertjes en een waterput aangetroffen. Het overige muurwerk, poertjes en muurwerk dat mogelijk tot één van de waterstoepen behoorde, en een waterput dateren uit dezelfde periode. Een deel van deze sporen zal behoren tot de huizen, de stal en de schuur die in één blok achter het grote huis zijn gebouwd.

Uit de negentiende en twintigste eeuw dateren de resten van de steenfabriek die rond de huidige ruïne zijn aangetroffen. Afgezien van de waarschijnlijk lokaal vervaardigde baksteen, zijn ook wandtegels gevonden. Deze laatste bestaan uit halffabricaten en eindproducten. Met name de vondst van halffabricaten en zogenoemde stapelhulpjes is verrassend en wijst op productie van wandtegels in de steenfabriek tussen circa 1880 en 1916. Mogelijk werden er al eerder tegels geproduceerd op De Liesbosch gezien de vondst van halffabricaten uit de achttiende eeuw. Deze laatste halffabricaten werden aan de noordkant, rondom de bijgebouwen aangetroffen.

De funderingen van de ruïne dateren uit 1916 evenals de eerste vijf à zes lagen van het opgaand werk en de muurrestanten die in de korte gevel zitten. Daarboven en daaromheen is het muurwerk jonger. Het opgaand werk uit 1916 moet in 1928 grotendeels zijn vervangen toen

de steenfabriek een extra verdieping kreeg en de muren zwaarder moesten worden uitgevoerd.

Voorafgaand aan de Archeologische Begeleiding zijn de volgende onderzoeksvragen in het PvE geformuleerd:

1. Zijn er archeologische resten aanwezig in het onderzoeksgebied? Zo ja, wat is de aard, datering van de aanwezige archeologische resten?

In het onderzoeksgebied zijn archeologische resten aanwezig in de vorm van restanten muurwerk en concentraties vondstmateriaal. De oudste resten bestaan uit greppels of sloten gevuld met aardewerk, metaal en bouwmaterialen uit de zeventiende eeuw. De oudste bouwsporen dateren uit de zeventiende eeuw en zijn toe te wijzen aan de zeventiende-eeuwse hofstede en het zeventiende-eeuwse huis. Zij bestaan uit een vloertje of keldertje, mogelijk een restant van een muur of gevel, een restant van een tegelvloer, en mogelijk een deel van een fundering van een gevel en een poertje. Verder werd een beerput die vermoedelijk uit de achttiende eeuw dateert aangetroffen. Van het negentiende-eeuwse huis zijn een restant van een gevel, diverse funderingen, goten, keldertjes en een waterput aangetroffen. Het overige muurwerk, poertjes en een waterput, dateren uit dezelfde periode. Een deel van deze sporen zal behoren tot de huizen, de stal en de schuur die in een blok achter het grote huis werden gebouwd. Uit de negentiende eeuw dateren restanten die werden aangetroffen rond en onder de steenfabriek. Uit de twintigste eeuw dateert een restant van een fundering, en de resten van de steenfabriek die rond de ruïne zijn aangetroffen.

2. Wat zeggen de archeologische sporen en het vondstmateriaal over de aard van de vindplaats?

De sporen behoren deels toe aan de buitenplaats De Liesbosch en de daarbij horende gebouwen: het huis, en bijgebouwen. Verder kunnen de vondsten in verband worden gebracht met de hofstede De Liesbosch, en het gebruik van het terrein voor de productie van tegels en bakstenen.

3. Welke activiteiten zijn ter plaatse uitgevoerd, uitgaande van de sporen- en vondsten?

In de eerste plaats heeft er bewoning plaatsgevonden vanaf de late zestiende/vroege zeventiende eeuw tot in

de twintigste eeuw. Verder is een deel van het terrein gebruikt voor ambachtelijke of industriële activiteiten in de vorm van de productie van tegels en bakstenen.

4. Zijn er funderingsresten van (bij-)gebouwen aanwezig in de ondergrond? Zo ja, aan welke gebouwen zijn deze toe te wijzen?

De funderingsresten zijn toe te wijzen aan het huis De Liesbosch in twee fasen, de woningen en stal en schuur die in één blok achter het huis stonden, en de steenfabriek in twee fasen.

5. Wat is de datering van de eventueel aanwezige funderingsresten?

De resten dateren uit de zestiende tot en met de twintigste eeuw.

6. Is er sprake van verschillende bouwfasen?

Voor het huis kan een bouwfase in de zeventiende eeuw en een in de negentiende eeuw worden onderscheiden. Voor de steenfabriek kunnen twee fasen worden onderscheiden: één uit de negentiende eeuw en één uit de vroege twintigste eeuw.

7. Hoe ziet de geologische/bodemkundige opbouw van het onderzoeksgebied er uit?

Gezien de ontgravingsdiepte ten behoeve van de sanering is de natuurlijke ondergrond niet tot nauwelijks in zicht gekomen. Er konden evenmin profielen worden gezet.

Noten

- 1 Centraal Museum: Inventarisnummer 6917.
Datering onderaan: 1659; Datering bovenaan (later ingehouwen): 1886.
- 2 Aantekeningen, brieven, (concept-)artikelen, transcripties e.d. van G. van Klaveren Pz. betreffende diverse onderwerpen, [1930-1950], Bron: Het Utrechts Archief, archiefnummer 820, Verzameling historisch werkmateriaal Inventarisnummer 206 Buitenplaats De Liesbosch.
- 3 Baksteenformaten: ?? x 14 x 7 cm.
- 4 Baksteenformaten: 24 x 11,5 x 5 cm.
- 5 Baksteenformaten: 22 x 11 x 4 cm.
- 6 Baksteenformaten: 22 x 10 x 4,5 cm, 21 x 10 x 4 cm.
- 7 Baksteenformaten: 22 x 11 x 4 cm, 24 x 11 x 4 cm.
- 8 Baksteenformaten: 21 x 10 x 4 cm.
- 9 Baksteenformaten: 22 x 9,5 x 3 cm.
- 10 Baksteenformaten: 22 x 10 x 4 cm.
- 11 Baksteenformaten: 23 x 11 x 4 cm.
- 12 Baksteenformaten: 23 x 11 x 4 cm.
- 13 Baksteenformaten 1916: 21/21,5 x 10/10,5 x 5/5,5 cm; deze bakstenen zijn van een rood baksel en niet bezand. Baksteenformaten 1928: 21,5/22 x 10/10,5 x 5/5,5 cm; deze bakstenen zijn van een paarsachtig baksel en bezand.
- 14 Baksteenformaten: 21 x 10,5 x 4 cm; 23 x 10, 5 x 4 cm.
- 15 Baksteenformaten: 19 x 9,5 x 4 cm.
- 16 Baksteenformaten: 23 x 11 x 4 cm; 22 x 11 x 4 cm.
- 17 Baksteenformaten: 19 x 9,5 x 4 cm.
- 18 De conservering is uitgevoerd door M. Hendriksen en is vastgelegd in een conserveringsrapport.
- 19 M staat voor Metrische draad. Rond 1900 zijn er meerder soorten schroefdraad gangbaar.
- 20 Burkij-Bartelink, 1966, 25-28.
- 21 Collectie Gelderland. Stedelijk museum nummer 0250-M00515a.
- 22 Zonnebloem 2000, 11; Verkade nummer 57.2.
- 23 Zonnebloem 2000, 64-66.
- 24 Baart 1977, 352-353.
- 25 Van der Meulen 1999, 1074.
- 26 Mededeling B. Klück.
- 27 Braat 1998, 231.
- 28 Dubbe 1978, 114.
- 29 Dubbe 2009, afb.2078.
- 30 Baart 1977, 167.
- 31 Keller en Steinbring 2006.
- 32 Biesboer 1997.
- 33 Dingeman Korf 1960, 30-31.
- 34 www.collectie.gelderland.nl.
- 35 Langedijk en Boon 1999, 91, afb. 101.
- 36 Mededeling B. Klück.
- 37 Met dank aan P. Sprangers en H. Momberg.
- 38 Pluis 1997, 21, D.08.00.01.
- 39 Pluis 1997, 577, D.06.00.01.
- 40 Pluis 1997, 218, A.01.05.20.
- 41 Sprangers 2013, 155; Lemmers 1997, 43-44.
- 42 Van der Kamp in prep.
- 43 Pluis 1997, 329, A.01.60.09; Dingeman Korf 1960, 37.
- 44 Sprangers 2013, 43.
- 45 Pluis 1997, 579, D.08.00.03.
- 46 Sprangers 2013, 115-119.
- 47 Pluis 2008, 337.
- 48 Pluis 1997, 101. Deze hebben een datering tussen 1900 en 1910.

Literatuur

- Arkema, M. en M.J. Vossen, *Bureauonderzoek Liesbosspark Utrecht*, Archeologische Rapporten Oranjewoud 2012/139, Heerenveen 2012.
- Baart, et.al., *Opgravingen in Amsterdam. Twintig jaar stadskernonderzoek*, Haarlem 1977.
- Bartels, M., *Steden in Scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Amersfoort 1999.
- Braat, J. et.al., *Behouden uit het behouden huis. Catalogus van de voorwerpen van de Barentsexpeditie (1596), gevonden op Nova Zembla. De Rijksmuseumcollectie, aangevuld met Russische en Noorse Vondsten*, Amsterdam 1998.
- Biesboer, P., *Nederlandse majolica 1550-1650. Schotels en tegels voor de sier*, Amsterdam 1997.
- Bot, P., *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*, Alphen aan de Maas, 2009.
- Burkij-Bartelink, A., *Antiek speelgoed*, Bussum 1966.
- Dubbe, B., *Tin en tinnegieters in Nederland*, Lochem 1978.
- Dubbe, B., *Nederlandse Tinnegieters & Tinmerken, een compendium*. Nederlandse Tin Vereniging, Amsterdam 2009.
- Hartog, C.M.W. den, *Zes IVO's in de bestaande stad. Inventariserend proefsleuvenonderzoek aan de Johan Wagenaarkade, Weg naar Rhijnauwen, Rotsoord, Eykmanlaan, Groeneweg en de Kanonstraat in Utrecht*, Basisrapportage Archeologie 56, Utrecht 2013.
- Haslinghuis, E.J. en H. Janse, *Bouwkundige termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, 1997.
- Helsenfeld, M., *De Collectie Holland. Art nouveau aardewerk van de NV Faience- en Tegelfabriek 'Holland' te Utrecht*, Zwolle 2006.
- Heuvel, M. van den, *Fabrieken! Industrieel erfgoed in de gemeente Utrecht*, Utrechtse stadsgeschiedenissen, Utrecht 2010.
- Kamp, J.S. van der, *Rak 15 Archeologische begeleiding reconstructie lage walmuur Oudegracht (Utrecht)*. Basisrapportage archeologie gemeente Utrecht, in prep.
- Keller, C. und Steinbring, B., Heft 36,1 In: *Römischen Germanisches Zentralmuseum Forschungsinstitut für archäologie*, 2006.
- Klaveren Pzn, G. van, 'De Liesbosch', in: *Maandblad van "Oud-Utrecht"*, Vereeniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Utrecht en Omstreken, vol. 20 (1947), pag. 66-68.
- Korf, D., *Tegels*, Bussum 1960.
- Kroon, E., *Het verval gekoesterd. Hergebruik ruïne steenfabriek "De Liesbosch" – Utrecht Zuid, Thesisplan en reflectie*, Delft 2012.
- Langedijk, C.A. en Boon, H.F., *Vingerhoeden en naairingen uit de Amsterdamse bodem, productietechnieken vanaf de late middeleeuwen*, Amsterdam 1999.
- Lemmen, van H., *De Nederlandse Tegel*, Rijswijk 1997.
- Loef F.K., *Fabrieksgebouwen categoriaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*, Zeist 2006.
- Meulen, H. van der, 'Kleipijpen'. In: Bartels, M., *Steden in Scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Amersfoort 1999, pag. 311-316.
- Pluis, J., *Nederlandse Tegels*, Leiden 2008.
- Pluis, J., *De Nederlandse Tegel. Decors en benamingen 1570-1930*, Leiden 1997.
- Sprangers, P., *Utrechtse tegels*, Utrecht 2013.
- Waard, G.H.P. de, Van buitenplaats tot steenbakkerij, de historie van De Liesbosch, in: *Cronyck de Geyn*, 10 (1988), pag. 70-95.
- Wilmer, C.C.S., *Buitens binnen Utrecht*, Vianen 1982.
- Zonnebloem, *Officiële catalogus koperen munten. Geslagen door de zeven provinciën der verenigde Nederlanden 1546-1795*, Hillegom 2000.

Eerdere uitgaven

Basisrapportage archeologie 1

De Grauwert

Archeologische onderzoek naar een laatmiddeleeuwse omgracht complex

Basisrapportage archeologie 2

Eligenstraat

2000 jaar bebouwing in het zuiden van de Utrechtse binnenstad

Basisrapportage archeologie 3

Sportpark Terweide

Inheems-Romeinse bewoning uit de eerste eeuw na Christus ten noorden van de Limes

Basisrapportage archeologie 4

Twee ijzertijdvindplaatsen langs de snelweg

Archeologisch proefonderzoek

Basisrapportage archeologie 5

Middeleeuwse bewoning langs de snelweg

Archeologisch proefonderzoek langs Rijksweg A2

Basisrapportage archeologie 6

Parkwijk-Noord

Zoektocht naar Romeinse activiteiten ten noorden van het castellum op de Hoge Woerd

Basisrapportage archeologie 7

Laatmiddeleeuwse bebouwing langs de Hogeweide

Archeologisch proefonderzoek

Basisrapportage archeologie 8

Langs de Hogeweide

Archeologisch proefonderzoek van een laat- en postmiddeleeuws bewoningslint

Basisrapportage archeologie 9

In de schoot van het landschap

Vleuterweide-Wilhelminalaan. Een nederzetting uit de midden- en late IJzertijd

Basisrapportage archeologie 10

Laatmiddeleeuwse bewoning langs de Hoge Weide

Archeologisch onderzoek wegens de verlegging van de Waterleiding Rijn-Kennemerland

Basisrapportage archeologie 11

Wegens wateroverlast

LR39 De Balije II: wachttorens, rivierdynamiek en Romeinse infrastructuur in een riverbocht van de Heldammer stroom

Basisrapportage archeologie 12

De broederschap 'Maria in de Wijngaard' en 'onser liever vrouwe in die Sonne'.

Archeologisch onderzoek naar twee kloostergemeenschappen aan de Nieuwe Kamp in Utrecht

Basisrapportage archeologie 14

Wonen aan het water (deel 1)

Archeologisch onderzoek van een twaalfde-eeuwse nederzetting langs de Oude Rijn

Basisrapportage archeologie 15

Wonen aan het water (deel 2)

Archeologisch onderzoek van een twaalfde-eeuwse nederzetting langs de Oude Rijn

Basisrapportage archeologie 16

Vroege wacht

LR31 Zandweg: archeologisch onderzoek van twee eerste-eeuwse houten wachttorens in Leidsche Rijn

Basisrapportage archeologie 18

Sportpark Terweide 2

LR41-42: Archeologisch onderzoek Sportpark Terweide

Basisrapportage archeologie 19

Een goede buur?

LR46 en LR49: definitief archeologisch onderzoek naar een *vicus*, grafvelden, infrastructuur en inheemse nederzetting in de omgeving van het Romeinse *castellum* in De Meern, deelgebied 'De Woerd' (Gemeente Utrecht)

Basisrapportage archeologie 20

Boeren langs de Hogeweide

Een (post)middeleeuws boerderijlint op kapittelgrondgebied in Leidsche Rijn

Basisrapportage archeologie 21

Werken aan de weg

LR31 Zandweg: archeologisch onderzoek aan een verspoelde sectie van de limesweg

Basisrapportage archeologie 25

Oudennijseweg

Archeologisch onderzoek van een inheems-Romeinse nederzetting uit de eerste eeuw na Chr. en een vlasroot-complex uit de twaalfde eeuw na Chr in De Meern, gemeente Utrecht

Basisrapportage archeologie 26

Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2

Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw in Leidsche Rijn

Basisrapportage archeologie 27

Proefsleuvenonderzoek Rheyngaerde

Aanvullend Archeologisch Onderzoek naar de Romeinse limesweg

Basisrapportage archeologie 28

Een Duits vliegtuiggraf uit de eerste uren van de Tweede Wereldoorlog

Archeologische begeleiding van de berging van een Junkers 88 in Leidsche Rijn (Utrecht)

Basisrapportage archeologie 29

Terug naar Themaat

Het archeologisch onderzoek LR50 en LR52 naar drie huisplaatsen aan de Thematerweg

Basisrapportage archeologie 30

LR55 Appellaantje

Een vroegmiddeleeuwse nederzetting aan de Wilhelminalaan in Vleuten

Basisrapportage archeologie 31

Gewei uit de geul

Onderzoek naar een bronstijdstreep en sporen uit de vroeg-Romeinse tijd aan de Burgemeester Middelweerdlaan in De Meern (Utrecht)

Basisrapportage archeologie 33

Op zoek naar de weg

LR60: onderzoek naar de Romeinse limesweg in De Meern (gem. Utrecht)

Basisrapportage archeologie 34

Pottenbakkers aan de Anthoniedijk

Inventariserend onderzoek m.b.v. proefsleuven en definitief archeologisch onderzoek voorafgaand aan het nieuwbouwproject 'Hoogstraat aan de Vecht' te Utrecht

Basisrapportage archeologie 36

Middeleeuwse bewoningssporen op het binnenterrein van de Letterenbibliotheek

Definitief onderzoek aan de Wittevrouwenstraat 7-11, gemeente Utrecht

Basisrapportage archeologie 38

Veranderend landschap en schuivende erven

VTN '98-2: middeleeuwse bewoning in Veldhuizen (De Meern)

Basisrapportage archeologie 39

Romeinen op het schoolplein

Proefsleuvenonderzoek (LR 61) op het schoolplein van de R.K. Basisschool Drie Koningen in De Meern, gemeente Utrecht

Basisrapportage archeologie 40

De limesweg in West-Nederland

Inventarisatie, analyse en synthese van archeologisch onderzoek naar de Romeinse weg tussen Vechten en Katwijk

Basisrapportage archeologie 41

Lichte Gaard 9

Archeologisch onderzoek naar het castellum en het bisschoppelijk paleis in Utrecht

Basisrapportage archeologie 43

Scherven, schepen en beschoeiingen

LR62: Archeologisch onderzoek in een fossiele rivierbedding bij het castellum van De Meern

Basisrapportage archeologie 45

Boeren en molenaars

LR 64: Archeologisch onderzoek naar een laatmiddeleeuws erf aan de Strijlandweg, gemeente Utrecht

Basisrapportage archeologie 46

Plangebied Hamlaan

Middeleeuwse bewoning naast de Hamtoren te Vleuten

Basisrapportage archeologie 47

Achter het castellum

LR66: Inventariserend archeologisch onderzoek (IVO) en een waarneming ten oosten van de Hoge Woerd, Utrecht

Basisrapportage archeologie 48

Blauwkapel

Proefsleuvenonderzoek aan de Kapelweg 25/27

Basisrapportage Archeologie 50

Klokken gieten naast de kerk.

Opgraving op het Pieterskerkhof in Utrecht

Basisrapportage archeologie 52

Wacht aan het water

VLEN3-00: archeologisch onderzoek naar sporen en vondstassemblages uit de Romeinse tijd in Vleuterweide

Basisrapportage archeologie 54

Wonen aan het Zwarte Water

Inventariserend Veldonderzoek Merelstraat aan het Zwarte Water, Gemeente Utrecht

Basisrapportage archeologie 56

Zes IVO's in de bestaande stad.

Inventariserend veldonderzoek aan de Johan Wagenaarkade, Weg naar Rhijnauwen, Rotsoord, Eykmanlaan, Groeneweg en de Kanonstraat in Utrecht

Basisrapportage archeologie 59

Rondom het castellum

LR69: Archeologische begeleiding en metaaldetectie-onderzoek bij de aanleg van de track op de Hoge Woerd in De Meern

Basisrapportage Archeologie 60

LR71 Joostenlaan

Archeologische begeleiding bij slootverbredingen, de aanleg van de VINEX-watergang en wandelpaden.

Basisrapportage archeologie 61

Het 'Huis Loenersloot'

NG20: Archeologische begeleiding aan de Nieuwegracht 20 in Utrecht

Basisrapportage archeologie 62

Weg, water en wilgentenen.

DSL: archeologisch onderzoek naar de Romeinse limesweg, een restgeul en pre-Romeinse sporen in Hoograven, Utrecht.

Basisrapportage archeologie 66

Nieuw licht op de Marnixlaan

Een archeologisch onderzoek naar het kartuizerklooster Nieuwlicht

Basisrapportage Archeologie 67

Terug naar Themaat II

Archeologisch onderzoek aan de Thematerweg te Haarzuilens, Gemeente Utrecht

Basisrapportage Archeologie 68

Graven op de Grutterdijk

Archeologisch onderzoek in de Bemuurde Weerd

Basisrapportage archeologie 70

Utrecht Vredenburg

Definitief Archeologisch Onderzoek noordwesttoren en westmuur van kasteel Vredenburg

Basisrapportage archeologie 71

Utrecht-Bergstraat

Definitief Archeologisch Onderzoek
Opgravingen naar de stadsmuur

Basisrapportage archeologie 72

LR67 Rijnvliet-Zuid Sportpark en Strijkviertel

Inventariserend veldonderzoek (IVO-proefsleuven) naar bewoningssporen uit de late middeleeuwen en de Romeinse tijd

Basisrapportage archeologie 73

LR73 Rijnvliet-Noord Woningbouw

Inventariserend veldonderzoek (IVO-proefsleuven) naar de limes in het noorden van Rijnvliet, gemeente Utrecht

Basisrapportage archeologie 74

IJzertijdbewoning en de limesweg in Kanaleneiland (Utrecht)

Basisrapportage archeologie 75

Gruttersdijk 24-25

Archeologisch onderzoek in de middeleeuwse voorstad Bemuurde Weerd in Utrecht

Basisrapportage archeologie 76

Riool centrum Vleuten

LR 70: Archeologische begeleiding van het vervangen van het riool in de Dorpstraat, Schoolstraat en achter het winkelcentrum aan de Hindersteinlaan in Vleuten

Basisrapportage archeologie 77

Park Transwijk Paviljoen

Een definitief archeologisch onderzoek naar de limesweg aan de Beneluxlaan

Basisrapportage archeologie 78

Admiraal Helfrichlaan

ADH01: Inventariserend proefsleuvenonderzoek naar de Romeinse limesweg in Utrecht

Basisrapportage archeologie 79

Ophogingen en tuinders buiten de poorten

Profielen van buitenstadse ophogingen aan de Stationsstraat te Utrecht

Basisrapportage archeologie 80

Nieuwe inzichten in een oude waterweg

Een archeologisch onderzoek naar de kademuur van de Leidschevaart

Basisrapportage archeologie 81

Utrecht Vredenburg

Vanaf de toren een duik in de slotgracht van Kasteel Vredenburg

Basisrapportage archeologie 82

Rituelen in Rijnvliet?

LR67 DO Kleiwinning: definitief archeologisch onderzoek in deelgebied Rijnvliet, gemeente Utrecht

Basisrapportage Archeologie 85

Graan en greppels. LR1 t/m 4, LR14 en LR87

Proefsleuvenonderzoeken, archeologische begeleidingen en opgravingen van inheemse bewoning ten oosten van castellum De Meern in Langerak, Leidsche Rijn, Utrecht

Basisrapportage archeologie 88

Drift 27-31

Een archeologische begeleiding op het binnenterrein van
de Letterenbibliotheek, Utrecht

Basisrapportage archeologie 97

Baden Powellweg

Archeologische begeleiding inrichting groenstrook Baden
Powellweg in Utrecht

Colofon

Uitgave

Afdeling Erfgoed
Gemeente Utrecht
Afdeling Erfgoed © 2015

Redactie

H.L. Wynia

Eindredactie

R. de Kam

Vormgeving

E. van Wieren

Datum

Maart 2015

Meer informatie

Afdeling Erfgoed
Gemeente Utrecht
Telefoon 030 286 3990
E-mail erfgoedutrecht@utrecht.nl
www.utrecht.nl/erfgoed

Meer informatie

Afdeling Erfgoed

Telefoon 030 - 286 3990

E-mail erfgoedutrecht@utrecht.nl

www.utrecht.nl